

ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΛΑΔΙ
 ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ
 ΜΕΣΟΓΕΙΟ
 ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
 ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ
 ΕΠΟΧΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
 Ηλίας Αναγνωστάκης - Ευαγγελία Μπαλτά

ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΛΑΔΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ISBN 978-960-244-211-1

© 2020, ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΟΜΙΛΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Αγγ. Γέροντα 6, 105 58 Αθήνα, Τηλ.: (+30) 210 3256922, Fax: (+30) 210 3218145

piop@piraeusbank.gr, www.pior.gr

ISBN 978-960-9538-95-4

© 2020, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ - ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα, Τηλ.: (+30) 210 7273554, Fax: (+30) 210 7273629

iie@eie.gr, www.eie.gr

Διατίθεται επίσης από: <https://history-bookstore.eie.gr>

ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΛΑΔΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Ηλίας Αναγνωστάκης - Ευαγγελία Μπαλτά

Η νέα έκδοσή μας με τίτλο «Ελιά και λάδι στην ανατολική Μεσόγειο. Από την αρχαιότητα στην προβιομηχανική εποχή» έρχεται να ενισχύσει την ισχυρή και διαχρονική σχέση του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς με την ελιά και το λάδι.

Δύο μουσεία του Δικτύου του Ιδρύματος, το Μουσείο Ελιάς και Ελληνικού Λαδιού, στη Σπάρτη, και το Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας, στην Αγία Παρασκευή της Λέσβου, είναι αφιερωμένα στην ιστορία αλλά και την επεξεργασία του πολύτιμου αυτού καρπού. Έντονη είναι η παρουσία της ελιάς και του λαδιού και στις εκδόσεις μας, με τίτλους όπως «Η ελιά και το λάδι στον αρχαίο ελληνικό κόσμο» και «Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο», βιβλία συνταγών με λάδι, ακόμα και το λαϊκό παραμύθι «Της ελιάς το δάκρυ».

Η νέα έκδοση έρχεται να καλύψει το θέμα στην πιο μακρά δυνατή διάρκειά του, και συγκεκριμένα από τους προϊστορικούς χρόνους έως τον 20ό αιώνα. Ο Ηλίας Αναγνωστάκης και η Ευαγγελία Μπαλτά, μελετητές και οι δυο με βαθιά γνώση του αντικείμενου, έχουν την επιστημονική επιμέλεια του τόμου, στον οποίο συμμετέχουν με κείμενά τους σημαντικοί ερευνητές και πανεπιστημιακοί, Έλληνες και ξένοι. Για την υλοποίηση αυτού του τόσο απαιτητικού εγχειρήματος καθοριστική υπήρξε, επίσης, η πολύπλευρη συμβολή του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Ελπίζουμε ότι το βιβλίο θα αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο για όλους όσοι μελετούν την ελιά και το λάδι.

Γιώργος Χαντζηνικολάου
Πρόεδρος Δ.Σ. ΠΙΟΠ

Ο καλαίσθητος αυτός τόμος, καρπός ευδόκιμης συνεργασίας με το ΠΙΟΠ, που επιμελήθηκαν οι διευθυντές ερευνών του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, Ηλίας Αναγνωστάκης και Ευαγγελία Μπαλτά, είναι αφιερωμένος στην ελιά και στο λάδι, ένα δέντρο τόσο οικείο στην ανατολική Μεσόγειο σχεδόν όσο και η θάλασσα και ο ήλιος της. Το φυσικό περιβάλλον, η ιστοριογραφία, η λογοτεχνία, οι εικαστικές και άλλες τέχνες επηρεάστηκαν βαθιά από αυτό το ωραίο, αλλά και προσοδοφόρο δέντρο. Από την προϊστορική εποχή έως σήμερα οι κάτοικοι της ανατολικής Μεσόγειου καλλιέργησαν, εμπορευματοποίησαν και ύμνησαν με ποικίλους τρόπους την ελιά, το λάδι και τα παράγωγά του.

Οι συγγραφείς αυτής της έκδοσης συστήνουν μια ομάδα έγκριτων ερευνητών καταρχάς από το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, αλλά και από άλλους ελληνικούς, τουρκικούς, ισραηλινούς και γαλλικούς επιστημονικούς θεσμούς. Όλοι έχουν μελετήσει σε βάθος την ελιά και το λάδι σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές και καταθέτουν με επιστημονική μέθοδο τη γνώση τους στα κείμενα τους.

Βασίλειος Γρηγορίου
Πρόεδρος Δ.Σ. ΕΙΕ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

13 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ηλίας Αναγνωστάκης - Ευαγγελία Μπαλτά

28 ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α΄ ΜΕΡΟΣ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

35 Η ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΑΔΙ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Κώστας Κωτσάκης - Τάνια Βαλαμώτη -
Ντούσκα Ούρεμ-Κώτσου

53 L'OLIVIER CHÉRI DES DIEUX

Jean-Pierre Brun

75 Η ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ 2006-2016

Ηλίας Αναγνωστάκης

83 ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΛΑΙΟΛΑΔΟΥ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΑΓΡΕΠΑΥΛΗ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΠΙΕΡΙΑΣ. ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΒΟΤΑΝΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Εύη Μαργαρίτη

95 Η ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Σοφοκλής Χατζησάββας

ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

117 OLIVES AND OLIVE OIL IN THE EASTERN MEDITERRANEAN IN THE ROMAN AND BYZANTINE PERIODS

Rafael Frankel

153 ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ ΤΟΥ ΛΑΔΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΥΣΤΕΡΟΥΣ ΡΩΜΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

(4ος-7ος αι. μ.Χ.)
Στέλλα Δεμέστιχα

167 ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΑΜΦΟΡΕΙΣ (ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ): ΑΜΦΟΡΕΙΣ ΓΙΑ ΛΑΔΙ Ή ΓΙΑ ΚΡΑΣΙ;

Αναστασία Γ. Γιαγκάκη

205 ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΕΛΑΪΚΑ ΜΕΤΑΦΟΡΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ (7ος-14ος αι.)

Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου

225 ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΛΑΔΙ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

(4ος-12ος αι.)

Ηλίας Αναγνωστάκης

251 Η ΕΛΑΙΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΕΛΑΙΟΔΕΝΤΡΩΝ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ

Έφη Ράγια

267 ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ: ΚΟΜΝΗΝΕΙΟΙ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Μαρία Γερολυμάτου

Β΄ ΜΕΡΟΣ

ΒΕΝΕΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΣΥΡΟΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ-ΚΥΠΡΟΣ

287 ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ ΚΑΙ ΣΑΠΩΝΟΠΟΙΙΑ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΣΥΡΟΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ (16ος-19ος αι.)

Ευαγγελία Μπαλτά

295 Η ΕΛΑΙΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ (1570-1878)

Ειρήνη Κωνσταντίνου - Δημήτρης Δημητρίου

ΚΡΗΤΗ

305 Η ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΑΔΙ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (13ος-14ος αι.)

Χαράλαμπος Γάσπαρης

319 Η ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΑΔΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ: Η ΔΙΕΞΟΔΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΔΥΣΗ (15ος-17ος αι.)

Νίκος Ε. Καραπιδάκης

329 ΕΛΙΑ - ΛΑΔΙ - ΣΑΠΟΥΝΙ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (ΤΕΛΗ 17ου-ΑΡΧΕΣ 19ου αι.)
Ευαγγελία Μπαλτά

341 Η ΕΛΑΙΟΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ
Ayşe Nühket Adiyeye - Nuri Adiyeye

347 ΕΛΑΙΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΚΑΙ ΕΛΑΙΟΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1830-1913)
Μάνος Περάκης

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

365 ΕΛΑΙΩΝΕΣ, ΕΛΑΙΟΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΟ ΛΑΔΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ (13ος-19ος αι.)
Ευαγγελία Μπαλτά - Αγγελική Πανοπούλου

ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ

391 Η ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΑΔΙ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ (15ος-19ος αι.)
Νίκος Ε. Καραπιδάκης

411 Η ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ. Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΠΡΟΝΟΗΤΗ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ ΑΓΟΣΤΙΝΟ SAGREDO ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ
Δέσποινα Ερ. Βλάχση

ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

421 ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΕΛΑΙΟΛΑΔΟ ΣΤΟ ΑΡΧΙΠΕΛΑΓΟΣ (17ος-18ος αι.)
Ελευθερία Ζέη

ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ

435 ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ ΣΤΗ ΘΑΣΟ
Ευαγγελία Μπαλτά - Γιώργος Κουτσακιώτης

439 ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΛΑΔΙ ΣΤΗ ΜΥΤΙΛΗΝΗ (16ος-19ος αι.)
Ευαγγελία Μπαλτά

449 Η ΕΛΑΙΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΣΤΟ ΒΙΛΑΕΤΙ ΤΟΥ ΑΪΔΙΝΙΟΥ
Zeki Arıkan

455 ΑΠΟ ΤΟ ΣΟΥΣΑΜΙ ΣΤΗΝ ΕΛΙΑ. Η ΕΛΑΙΟΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΑΔΡΑΜΥΤΤΙ (EDREMIT)
Fikret Yılmaz

Ο ΑΝΕΦΟΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

463 ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΟΥ ΛΑΔΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΑΠΟΥΝΙΟΥ ΣΤΗΝ ΙΣΤΑΜΠΟΥΛ ΤΟΥ 18ου ΚΑΙ 19ου ΑΙΩΝΑ
Mehmet Genç

469 Ο ΑΝΕΦΟΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΜΕ ΣΑΠΟΥΝΙ ΚΑΙ Η ΣΥΝΤΕΧΝΙΑ ΤΩΝ ΣΑΠΩΝΟΠΟΙΩΝ
Gülden Sarııldız

ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

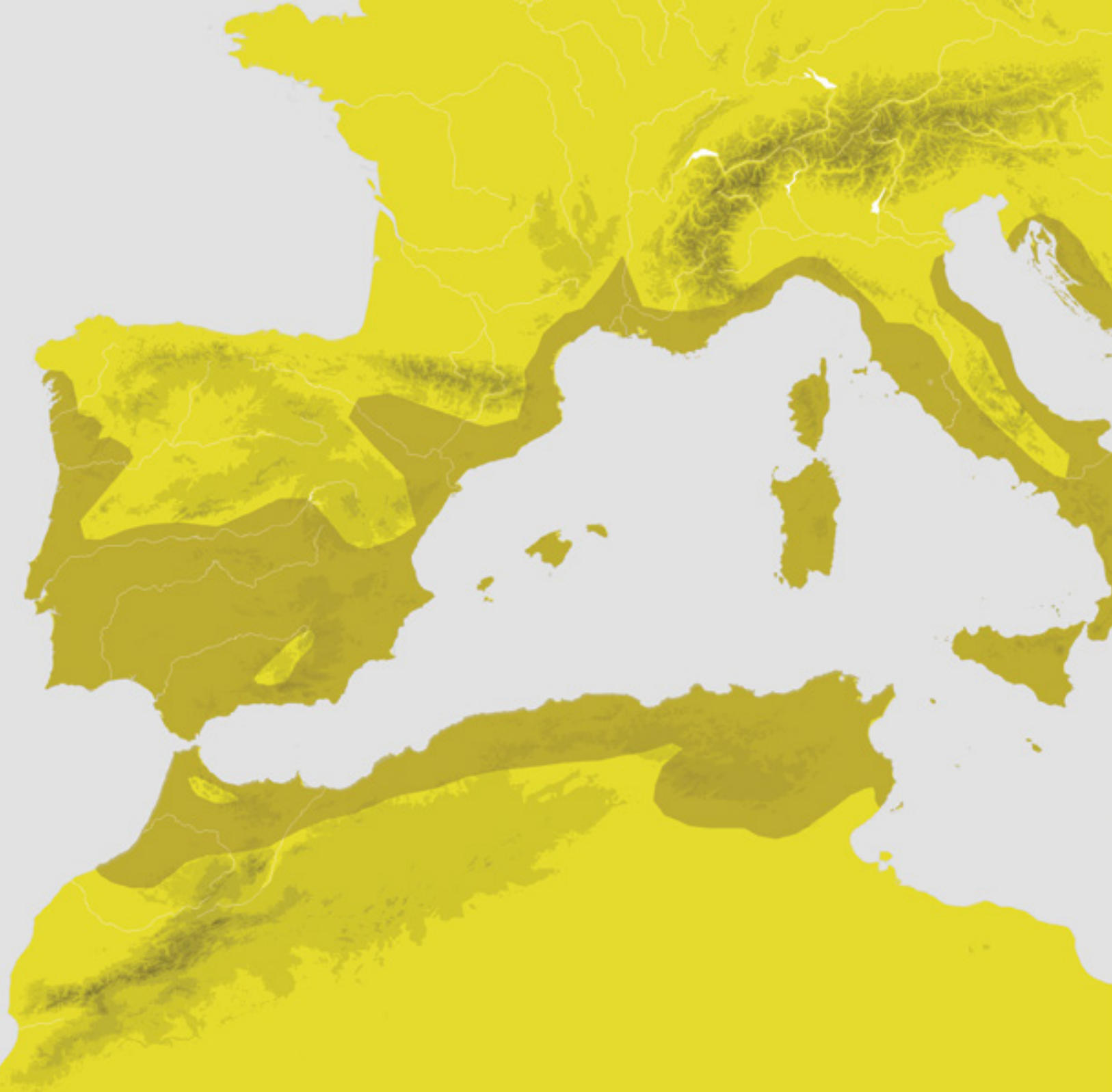
481 ΟΙ ΕΘΝΙΚΟΙ ΕΛΑΙΩΝΕΣ: ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ
Γεώργιος Μητροφάνης

489 ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ: ΕΝΑΣ ΠΡΩΤΟΣ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ
Ευρυδίκη Σιφναίου

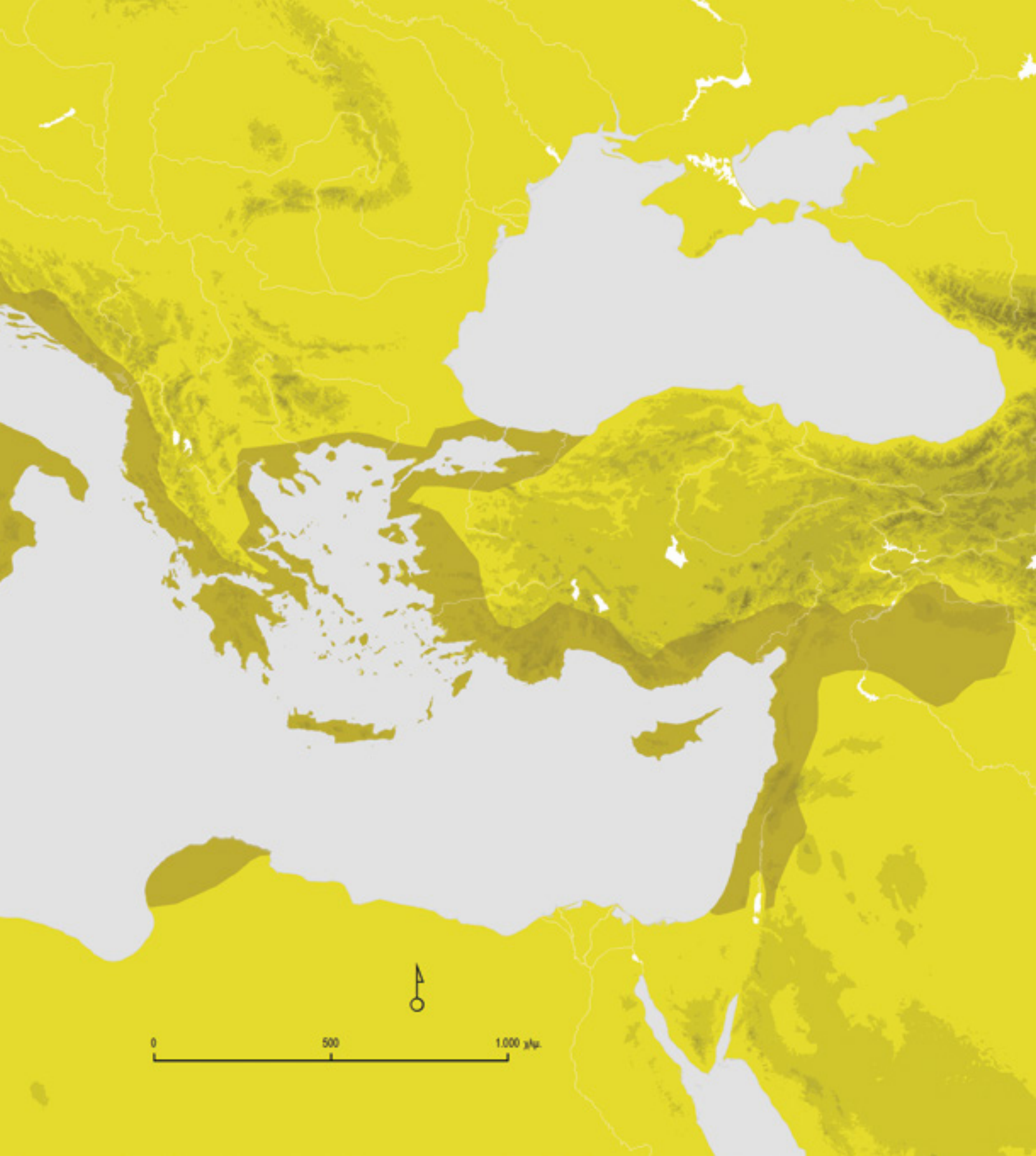
517 ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΛΑΙΟΥΡΓΙΑ
Αντώνης Πλυτάς

525 ΕΝΑΣ ΑΙΩΝΑΣ ΕΞΑΓΩΓΩΝ ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ (1831-1939)
Patrick Boulanger

540 ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Η διάδοση της ελαιοκαλλιέργειας στη λεκάνη της Μεσογείου

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA: *Archäologischer Anzeiger*
AD: *Αρχαιολογικόν Δελτίον*
AE: *Αρχαιολογική Εφημερίς*
AEMΘ: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*
AJA: *American Journal of Archaeology*
AM: *Athenische Mitteilungen*
AOC: *Archives de l'Orient Chrétien*
AS: *Anatolian Studies*
ASCSA: *The American School of Classical Studies at Athens*
AST: *Araştırma Sonuçları Toplantısı*
BAR: *British Archaeological Reports*
BASOR: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*
BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
BSA: *The Annual of the British School at Athens*
Byz. Sorb.: *Byzantina Sorbonnensia*
BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
CEDAC: *Carthage Bulletin: Centre d'études et de documentation archéologique de la conservation*
CFHB: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
CNRS: *Centre national de la recherche scientifique*
DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
EHB: A. Laiou (επιμ. έκδ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 τόμοι, Washington, DC, 2002.
EHR: *The English Historical Review*
IATE: *Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος*
IFAPO: *Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient*
INSTAP: *The Institute for Aegean Prehistory*
JASc: *Journal of Archaeological Science*
JHS: *Journal of Hellenic Studies*
JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
JRA: *Journal of Roman Archaeology*
MM: F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata Graeca Medii Aevi sacra et profana*
ODB: *The Oxford Dictionary of Byzantium*

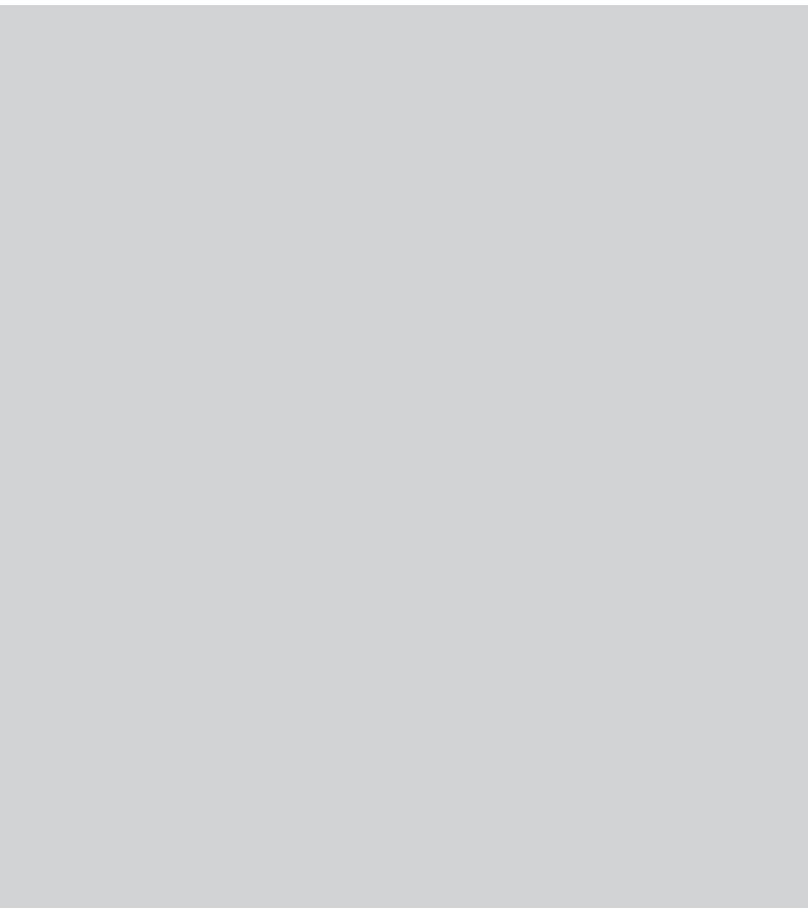
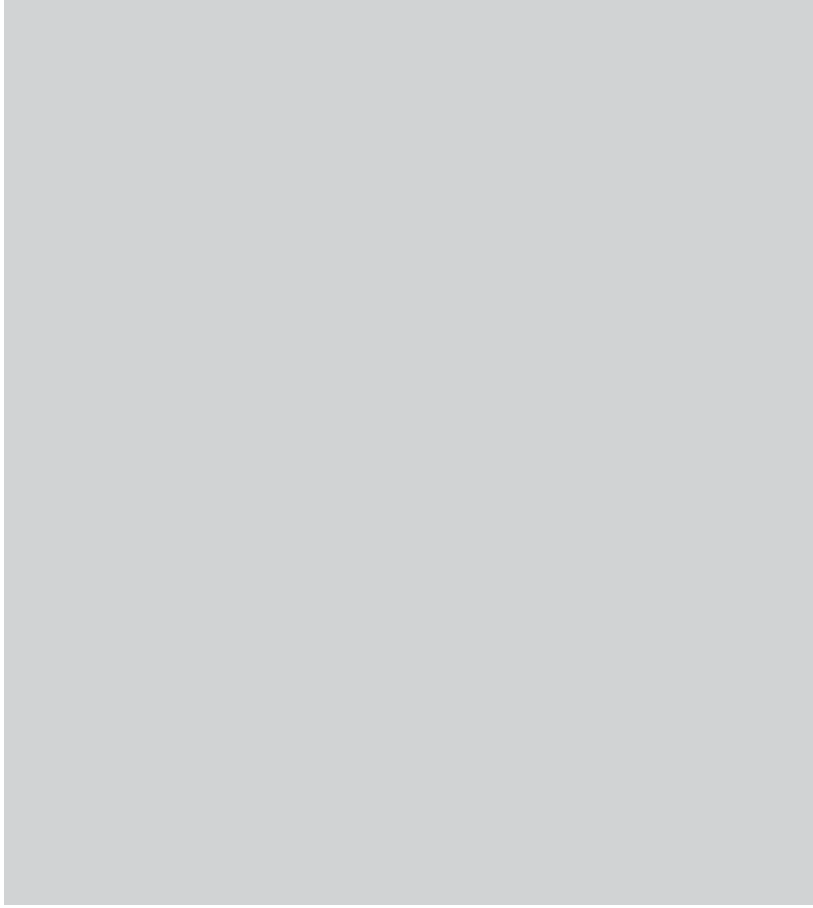
ÖJH: *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien*
PG: *Patrologia Graeca (Migne)*
ΠΙΟΠ: *Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς*
PLP: *Prosopographisches Lexikon zur Paläologenzeit*
PRAP: *The Pylos Regional Archaeological Project*
PRO.FO: *Public Record Office, Foreign Office*
RDAC: *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*
REB: *Revue des Études Byzantines*
SFECAG: *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule*
TIB: *Tabula Imperii Byzantini*
TM: *Travaux et Mémoires*
WBS: *Wiener Byzantinistische Studien*

Amouretti - Brun 1993: M.-C. Amouretti - J.-P. Brun (επιμ.), *La production du vin et de l'huile en Méditerranée / Oil and Wine Production in the Mediterranean Area*, Symp. Intern, Aix en Provence 1991, *BCH Suppl. XXVI*, École française d'Athènes, Paris 1993.

Ελιά και λάδι 1996: Ελιά και λάδι, Δ' Τριήμερο Εργασίας, Καλαμάτα 7-9 Μαΐου 1993, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1996.

Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα 2003: Π. Καμηλάκης - Λ. Καραπιδάκη (επιμ.), *Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 1-2 Οκτωβρίου 1999*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας 19, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2003.

Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο 2003: Π. Καμηλάκης - Λ. Καραπιδάκη (επιμ.), *Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο, Πρακτικά Συμποσίου, Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000*, Θεοφάνειος Σχολή, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας 20, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2003.

Μαρία Γερολυμάτου

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ: ΚΟΜΝΗΝΕΙΟΙ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Το ελαιοκομικό τοπίο στο Βυζάντιο άλλαξε δραματικά κατά τους πρώτους μεσαιωνικούς χρόνους, μετά την απώλεια της Συροπαλαιστίνης, της κατεχοχήν ελαιοπαραγωγού περιοχής κατά την ύστερη αρχαιότητα. Κατά τη μέση Βυζαντινή περίοδο η καλλιέργεια της ελιάς περιορίστηκε σε λίγες παραθαλάσσιες λωρίδες γης, όπου το επέτρεπαν οι κλιματολογικές συνθήκες.¹ Ένας μητροπολίτης Συνάδων, πόλης του εσωτερικού της Μικράς Ασίας, παραπονιέται στα τέλη του 10ου αιώνα για την έλλειψη του λαδιού και του κρασιού στην επαρχία του. Προσθέτει, μάλιστα, ότι οι κάτοικοι είναι υποχρεωμένοι να εισάγουν τα είδη που τους λείπουν από τα δυτικά και τα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, δηλαδή από τα εύφορα εδάφη των κοιλάδων των ποταμών Καύστρου και Μαιάνδρου, καθώς και τα παράλια της Λυκίας και της Παμφυλίας.²

Οι αναφορές στην παραγωγή και στο εμπόριο λαδιού από τον 7ο μέχρι τον 10ο αιώνα είναι σπάνιες και δεν επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων. Τα αγιολογικά κείμενα αποδίδουν αρκετές φορές στους ήρωές τους θαύματα που σχετίζονται με την έλλειψη λαδιού. Όσο και αν πρόκειται για κοινό τόπο που αποσκοπεί στην προβολή του προσώπου του αγίου, η εντύπωση που αποκομίζουμε είναι ότι το λάδι δεν ήταν είδος σε αφθονία.³ Ο Συνεχιστής του Θεοφάνη δίνει την πληροφορία ότι, όταν ο ναύαρχος του Βασιλείου Α΄, ο Νάσαρ, αιχμαλώτισε στα νερά της Σικελίας εμπορικά πλοία που μετέφεραν *ἐλαιόν τε δαψιλές ... καὶ ἄλλα τῶν τιμιωτέρων πολλά*, η τιμή του είδους έπεσε κατακόρυφα, ώστε έφθασε τον ένα οβολό η λίτρα, δηλαδή ένα φόλλι.⁴ Η συγκεκριμένη μαρτυρία δείχνει ότι το λάδι δεν ήταν αγαθό ευρείας κυκλοφορίας. Την ίδια περίπου περίοδο ο Βασίλειος Α΄ αποφάσισε να παραχωρήσει στη Μεγάλη Εκκλησία ένα κτήμα ονομαζόμενο Μάντεια –στο ζήτημα θα επανέλθουμε– προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι επείγουσες ανάγκες λυχναψίας του ναού.⁵ Η πληροφορία είναι ενδεικτική του γεγονότος ότι ακόμη και για ένα ναό-σύμβολο, όπως ήταν η Αγία Σοφία, δεν ήταν εύκολο να εξασφαλιστεί η απαραίτητη ποσότητα ελαίου.

Το λάδι περιλαμβανόταν μεταξύ των αγαθών που διακινούσαν στην Κωνσταντινούπολη οι *σαλδαμάριοι*, αντίστοιχο των παντοπωλών.⁶ Η Βιθυνία ήταν η πλησιέστερη περιοχή που

προμήθευε λάδι στην πρωτεύουσα, τουλάχιστον σε μερικούς από τους μεγαλύτερους καταναλωτές, όπως ήταν το Ιερό Παλάτιο και η Μεγάλη Εκκλησία.⁷ Η αναφορά ενός σχολίου των *Βασιλικῶν* σε εμπορικές εταιρείες που είχαν τη δυνατότητα να ιδρύσουν ιδιώτες με αντικείμενο, μεταξύ άλλων, την εμπορία λαδιού,⁸ δεν μπορεί να θεωρηθεί ως απόδειξη για την ύπαρξη τέτοιου εμπορίου αυτή την περίοδο, δεδομένου ότι το συγκεκριμένο σχόλιο ανήκει στην ομάδα των παλαιών σχολίων των *Βασιλικῶν*, τα οποία χρονολογούνται στον 6ο αιώνα.⁹

Οι αναφορές των πηγών στο λάδι πληθαίνουν τον 11ο αιώνα. Ο σύγχρονος μελετητής εικάζει ότι η ανάπτυξη της βυζαντινής οικονομίας, η οποία αρχίζει τον 9ο και κορυφώνεται τον 12ο αιώνα, είχε σίγουρα αντίκτυπο και στο ελαιοεμπόριο, δυστυχώς όμως δεν διαθέτει πάντοτε τις σχετικές αποδείξεις. Πληροφορίες, όπως ότι οι μεγάλες βροχοπτώσεις του έτους 1028-1029 είχαν ως συνέπεια την αύξηση της γεωργικής παραγωγής, ιδιαίτερα της ελιάς (*ἦσεν ὁ θεὸς ὑετὸν σύμμετρον καὶ εὐφορία γέγονε τῶν καρπῶν, κατ' ἐξαιρετον δὲ τῆς ἐλαίας*),¹⁰ δείχνουν ότι η ελαιοκομία ήταν, τουλάχιστον σε ορισμένες περιοχές, συστηματική δραστηριότητα, η οποία ενδεχομένως είχε προσλάβει κερδοσκοπικό χαρακτήρα. Δεν είναι τυχαίο ότι γύρω στα μέσα του 10ου αιώνα καταργήθηκε επίσημα η παλαιά απαγόρευση εξαγωγής λαδιού.¹¹ Είναι γεγονός ότι η νομική συλλογή των *Βασιλικῶν* που χρονολογείται στα τέλη του 9ου αιώνα έχει συμπεριλάβει τη σχετική απαγόρευση, χωρίς, ωστόσο, να είναι βέβαιο αν εφαρμοζόταν ακόμη αυτή την εποχή. Μεγαλύτερη σημασία έχει το γεγονός ότι η *Μεγάλη Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν*, συμπληρωματικό έργο των μέσων του 10ου αιώνα που περιλαμβάνει τις κυριότερες διατάξεις των *Βασιλικῶν*,¹² στο κεφάλαιο *Περὶ κεκωλυμένων εἰδῶν*, των ειδών δηλαδή εκείνων η εξαγωγή των οποίων απαγορευόταν, αναφέρει μόνο τον σίδηρο, τα όπλα, το σιτάρι και το αλάτι.¹³ Το λάδι δεν περιλαμβάνεται. Φαίνεται δηλαδή ότι την εποχή αυτή είχε καταργηθεί στην πράξη η απαγόρευση εξαγωγής του λαδιού. Η εξέλιξη αυτή εγγράφεται στο πλαίσιο φιλελευθεροποίησης της οικονομίας και της κατάργησης πολλών από τους περιορισμούς που βάρυναν παλαιότερα στο εμπόριο. Ταυτόχρονα αποτελεί μία σοβαρή ένδειξη ότι δεν υπήρχε πλέον ο φόβος έλλειψης βασι-

κών καταναλωτικών αγαθών, ο οποίος ήταν η κύρια αιτία τέτοιου είδους απαγορεύσεων.¹⁴

Η Απουλία της Ιταλίας ήταν γνωστή ελαιοπαραγωγός περιοχή της αυτοκρατορίας και εξήγε λάδι στην Κωνσταντινούπολη τουλάχιστον από τα μέσα του 11ου αιώνα. Αυτό προκύπτει από τη μαρτυρία ενός ανώνυμου χρονικού της περιοχής, το οποίο καταγράφει την καταστροφή από πυρκαγιά ενός πλοίου που μετέφερε λάδι από το Bari στην Κωνσταντινούπολη.¹⁵ Η επένδυση στην παραγωγή και το εμπόριο του ελαιόλαδου ήταν συμφέρουσα οικονομικά τόσο για τους μεσαίους, όσο και για τους μεγαλύτερους ιδιοκτήτες γης, δηλαδή για τα μέλη της τοπικής élite. Ένα έγγραφο από την Κάτω Ιταλία που χρονολογείται το 1084 μπορεί να μας δώσει μια ιδέα για την ενασχόληση της τοπικής αριστοκρατίας με δραστηριότητες που σχετιζόνταν με το λάδι. Σύμφωνα με αυτό, δύο ιδιώτες ίδρυσαν εταιρεία με σκοπό την κατασκευή ελαιοτριβείου. Ο ένας παραχώρησε τον τόπο όπου θα εγκαθίστατο η επιχείρηση, ενώ ο άλλος ανέλαβε τα έξοδα ανέγερσης και την εργασία.¹⁶ Συμφωνήθηκε ότι το ελαιοτριβείο θα ανήκε και στους δύο συνεταιρούς, οι οποίοι στο μέλλον θα μοιράζονταν εξίσου τα έσοδα όπως και τα έξοδα.¹⁷ Αυτός που παραχώρησε τον τόπο ανέγερσης του ελαιοτριβείου ήταν κάποιος Στρατηλάτης (πρόκειται μάλλον για οικογενειακό όνομα), απόγονος ενός Νικολάου *ἐκ προσώπου*. Αυτός που επιφορτίστηκε με τη δαπάνη κατασκευής του ελαιοτριβείου ήταν ο Νικόλαος πατρίκιος.¹⁸ Μεταξύ των μαρτύρων που υπέγραψαν τη συμφωνία εμφανίζονται ο γιος ενός Αργυρού,¹⁹ ένας πρωτοσπαθάρης, αξίωμα που είχε ακόμη κάποια αίγλη στην επαρχιακή Κάτω Ιταλία,²⁰ καθώς και ο γιος ενός *ταγματοφύλακος*. Είναι σαφές ότι όλοι ανήκαν στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα της περιοχής. Η σύσταση *κοινωνίας* με σκοπό την εκμετάλλευση της ελαιοκομικής παραγωγής αποτελεί ενδιαφέρον φαινόμενο. Το ελαιοτριβείο θα εξυπηρετούσε προφανώς όχι μόνο τις ανάγκες των δύο συνεταιρών, αλλά ενός ή περισσότερων χωριών. Με άλλα λόγια, οι ευπορότεροι αγρότες της περιοχής, καθώς και μεσαίοι γαιοκτήμονες, επένδυαν όχι μόνο στην καλλιέργεια της ελιάς, αλλά και στη δημιουργία των απαραίτητων υποδομών προκειμένου να παραχθεί το λάδι, το οποίο στη συνέχεια πωλούσαν σε χονδρεμπόρους. Ανάλογης μορφής εταιρείες δρούσαν κατά πάσα πιθανότητα και στον νοτιοελλαδικό χώρο, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Η άλλη ελαιοπαραγωγός περιοχή, για την οποία διαθέτουμε πολύ περισσότερα στοιχεία, ήταν η νότια Πελοπόννησος. Η περιοχή της Λακωνικής ήταν κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο ένας από τους κυριότερους τόπους παραγωγής λαδιού,²¹ παρά τις όποιες επιφυλάξεις έχουν εκφραστεί από σύγχρονους ερευνητές κυρίως για την Πρωτοβυζαντινή περίοδο.²² Τα Θαύματα του οσίου Νίκωνος, τα οποία χρονολογούνται τον 11ο αιώνα, περιέχουν πλήθος ενδείξεων ότι η ελαιοκομία αποτελούσε τη σημαντικότερη, ίσως, οικονομική δραστηριότητα στη Λακωνία τον 10ο και τον 11ο αιώνα. Η Μονή του Οσίου Νίκωνος ήταν ιδιοκτήτης ελαιοτριβείου, το οποίο δεν εξυπηρετούσε αποκλειστικά τις δικές της ανάγκες, αλλά και αυτές των χωριών της ευρύτερης περιοχής.²³ Η ανεύρεση σημαντικού, από πλευράς μεγέθους, ελαιοτριβείου στην πόλη της Σπάρτης υποστηρίζει περαιτέρω την εικόνα συστηματικής παραγωγής λαδιού.²⁴ Δεν είναι γνωστός ο τρόπος με τον οποίο η μονή εκμεταλλευόταν τους ελαιώνες της. Ενδέχεται να κατέφυγε απλώς στο σύστημα της μισθωτής εργασίας ή να εξεμίθωνε τους ελαιώνες της με κάποιο συμβόλαιο (*μορτή* ή *πάκτον*).²⁵ Η πληροφορία σχετικά με την παρουσία βενετών εμπόρων στη Λακωνία αυτή ακριβώς την περίοδο συνδέεται μάλλον με το εμπόριο του λαδιού.²⁶

Το πέρασμα από την παραγωγή στην εμπορευματοποίηση είναι δύσκολο να ιχνηλατηθεί λόγω ελλείψεως στοιχείων. Την εποχή των Κομνηνών έχουμε πλέον τις πρώτες σαφείς μαρτυρίες για συστηματικό εμπόριο λαδιού. Η διείσδυση των ιταλικών ναυτικών πόλεων και ιδιαίτερα της Βενετίας στα εμπορικά δίκτυα της ανατολικής Μεσογείου συνέβαλε σημαντικά σε αυτή την εξέλιξη. Η ανάμειξη των Βενετών στο εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο της βυζαντινής αυτοκρατορίας αύξησε τις δυνατότητες εμπορευματοποίησης πολλών αγαθών.²⁷ Σωστά έχει παρατηρηθεί ότι είδη όπως το κρητικό τυρί, γνωστά από παλιά, απέκτησαν σημασία ως εμπορεύσιμα αγαθά από τη στιγμή που οι Βενετοί άρχισαν να επισκέπτονται την Κρήτη.²⁸ Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης ήταν να αποκτήσουν ιδιαίτερο οικονομικό ενδιαφέρον δραστηριότητες, οι οποίες ενδεχομένως δεν βρισκόνταν μέχρι τότε σε περίοπτη θέση μεταξύ των επενδύσεων των βυζαντινών γαιοκτημόνων, όπως η ελαιοκομία.²⁹ Σύμφωνα με νεότερες απόψεις η ανάπτυξη της ελαιοκομίας και του ελαιοεμπορίου οφειλόταν κυρίως στις εύστοχες επιλογές των βυζαντινών γαιοκτημόνων,

οι οποίοι αντελήφθησαν έγκαιρα τις αλλαγές στις γευστικές προτιμήσεις των καταναλωτών και διείδαν τις προοπτικές που προσέφερε η δραστηριότητα.³⁰ Το πιθανότερο είναι ότι η ανάπτυξη της ελαιοκομίας και του ελαιοεμπορίου ήταν συνδυασμός των επιλογών των βυζαντινών γαιοκτημόνων με τις δυνατότητες διάθεσης του είδους που προσέφερε η βενετική παρουσία. Η εντύπωση αυτή επιβεβαιώνεται από τα σωζόμενα ιδιωτικά βενετικά έγγραφα της περιόδου, τα οποία δείχνουν ότι η παρουσία των Βενετών στη Σπάρτη τον 12ο αιώνα συνδεόταν σχεδόν αποκλειστικά με αυτή τη δραστηριότητα. Το ελαιοεμπόριο έλαβε μεγάλες διαστάσεις κατά το β' μισό του 12ου αιώνα, όπως υποδηλώνουν δικαιопρακτικά έγγραφα που έχουν ως αντικείμενο συναλλαγές σε λάδι μεταξύ βενετών εμπόρων.³¹ Το αιφνίδιο πλήγμα που κατάφερε ο Μανουήλ Α' τον Μάρτιο του έτους 1171 στους βενετούς εμπόρους που παρεπιδημούσαν στη Βυζαντινή αυτοκρατορία³² ανέκοψε προσωρινά τη δραστηριότητα,³³ χωρίς όμως να υπάρξουν μονιμότερες συνέπειες.

Η πρώτη ρητή μαρτυρία για εμπόριο λαδιού από τη Λακωνία χρονολογείται το έτος 1135 και αναφέρεται σε μεταφορά λαδιού, ένα έτος περίπου νωρίτερα, από τη Σπάρτη στην Αλεξάνδρεια.³⁴ Το έγγραφο προσφέρει ορισμένες ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας της αγοράς του λαδιού. Ο Pietro Morosini εμπιστεύτηκε στον Dobramiro Stagnario, έμπορο γνωστό από άλλα έγγραφα της περιόδου, ο οποίος δραστηριοποιείτο κυρίως στην Κόρινθο, δύο παρτίδες λαδιού, καθεμία από τις οποίες ήταν ένα *migliaio*, συνολικά δηλαδή 80 ελαϊκά μέτρα, τα οποία αυτός μετέφερε στην Αλεξάνδρεια. Ένας εγγυητής (*fidei iussor-fideiussor*) και ένας ενδιάμεσος (*mediator*), μεσολάβησαν και στις δύο συναλλαγές, πράγμα που υποδηλώνει ότι οι πωλητές ήταν δύο διαφορετικά πρόσωπα ή δύο διαφορετικές ομάδες προσώπων.

Η δυνατότητα των Βενετών να εμπορεύονται ατελώς σε ένα μεγάλο αριθμό αγορών του Βυζαντίου, χωρίς να έχουν να αντιμετωπίσουν τα συνηθισμένα εμπόδια της βυζαντινής γραφειοκρατίας,³⁵ τους καθιστούσε ιδιαίτερα ελκυστικούς συνεταιίρους για τους βυζαντινούς γαιοκτήμονες, αφού χάρις στα προνόμια τους μπορούσαν να διαθέσουν με ευνοϊκότερους όρους σε σχέση με τους βυζαντινούς συναδέλφους τους

τη γεωργική παραγωγή στην αγορά. Οι τοπικοί άρχοντες της Λακωνίας δεν άφησαν ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία που προσέφερε η βενετική παρουσία. Το 1147-1148 οι άρχοντες της Σπάρτης πούλησαν σε βενετό έμπορο 400 μέτρα ελαίου, τα οποία αυτός με τη σειρά του προώθησε για διάθεση στην Κωνσταντινούπολη.³⁶ Το πιθανότερο είναι να πρόκειται για το βενετικό ελαϊκό μέτρο, που ζύγιζε 14,4 χιλιόγραμμα περίπου και ήταν το 1/40 του *migliaio*, με άλλα λόγια 10 *migliaia*. Αυτό ισοδυναμούσε με μια ποσότητα περίπου 5.760 χιλιόγραμμων.³⁷ Πρόκειται δηλαδή για ένα σημαντικό μέγεθος. Είναι πολύ πιθανό ότι σε αυτές τις περιπτώσεις οι παραγωγοί είχαν συλλογικές διαπραγματεύσεις με τους χονδρεμπόρους και ότι η τιμή που προσφερόταν ίσχυε για όλους.

Εκτός από τη Σπάρτη, σημαντικό ρόλο στο εμπόριο λαδιού διαδραμάτιζε η γειτονική Μεθώνη, η οποία εξελίχθηκε σε κέντρο ελαιοεμπορίου κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους, και πιθανώς και η Μονεμβασιά. Η ύπαρξη στη δυτική Πελοπόννησο *έπισκέψεων* που ανήκαν στο Κράτος, την Εκκλησία, καθώς και σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας συσχετίζεται ενδεχομένως με την ελαιοκαλλιέργεια.³⁸ Μία δυτική πηγή του τέλους του 12ου αιώνα σχολιάζε ότι πουθενά στον κόσμο δεν υπήρχε τόσο λάδι, όσο στην Κορώνη και στη Μεθώνη.³⁹ Γύρω στο 1200 πιστάτες έμποροι πούλησαν στη Μεθώνη σε βενετό συνάδελφό τους 34 *migliaia* λάδι έναντι 1.000 χρυσών υπερπύρων.⁴⁰ Τα αριθμητικά δεδομένα είναι ελάχιστα, φαίνεται, ωστόσο, ότι η τιμή του λαδιού ήταν πολύ υψηλότερη από αντίστοιχες τιμές που μαρτυρούνται για το α΄ μισό του 12ου αιώνα.⁴¹ Ενδεχόμενη διαφορά στην ποιότητα θα μπορούσε να είναι μια ευλογοφανής εξήγηση. Η διαμεσολάβηση πολλών ενδιαμέσων μπορεί επίσης να ευθυνόταν εν μέρει για την αύξηση της τιμής. Γενικά, πάντως, το λάδι ήταν είδος μάλλον ακριβό και οπωσδήποτε ακριβότερο από το κρασί.⁴²

Τον 12ο αιώνα η ελαιοκομία ήταν πιθανότατα διαδεδομένη και στην κεντρική Ελλάδα, όπως προκύπτει από αγιολογικά κείμενα της περιόδου. Στις αρχές του αιώνα η Μονή του Οσίου Μελετίου του νέου στην περιοχή της Θήβας αντιμετώπισε κατά τη διάρκεια ενός δριμύ χειμώνα οξύ το πρόβλημα της έλλειψης λαδιού. Η θαυματουργική παρέμβαση του αγίου, χάρις στην οποία η ελάχιστη εναπομείνασα ποσότητα λαδιού απεδείχθη αρκετή για όλη τη διάρκεια της κακοκαιρίας,

οδήγησε τους ευλαβείς περιοίκους να αποφασίσουν να προσφέρουν κάθε χρόνο στο μοναστήρι *αὐτάρκη χορηγίαν ἔλαιου*.⁴³ Το περιστατικό μαρτυρεί δύο πράγματα: πρώτον ότι η Μονή του Οσίου Μελετίου δεν ήταν πλούσια και εν πάση περιπτώσει δεν διέθετε αρκετά ελαιόδεντρα, δεύτερον, και σημαντικότερο για το θέμα μας, ότι οι κάτοικοι της περιοχής ασχολούνταν με την ελαιοκομία και ότι είχαν ένα μικρό, τουλάχιστον, πλεόνασμα, εφόσον μπορούσαν να δεσμευτούν να προσφέρουν σε ετήσια βάση στη μονή ικανοποιητική ποσότητα λαδιού που να καλύπτει τις ανάγκες της. Φυσικά, η εξαγωγή οπωινδήποτε συμπερασμάτων για μια υποθετική εμπορευματοποίησή του είναι παρακινδυνευμένη.

Η Κωνσταντινούπολη είναι αυτή την εποχή ο κύριος προορισμός για το λάδι της Μάνης,⁴⁴ πιθανώς και άλλων περιοχών. Έγγραφο του 1182 αναφέρει ότι βενετικό πλοίο με κατεύθυνση την Κωνσταντινούπολη, το οποίο μετέφερε, μεταξύ άλλων, λάδι, αναγκάστηκε να αλλάξει ρότα και να πλεύσει στην Αλεξάνδρεια, όταν οι επιβάτες του πληροφορήθηκαν από άλλα βενετικά πλοία τις διώξεις εναντίον των Λατίνων στην Κωνσταντινούπολη.⁴⁵ Από το ελαιοεμπόριο επωφελούνταν ωστόσο και επαρχιακές αγορές, οι οποίες βρίσκονταν πάνω στους δρόμους που συνέδεαν τους τόπους παραγωγής με την πρωτεύουσα, όπως ήταν η Αίγινα, το λιμάνι της οποίας ήταν ο τελικός σταθμός για τα πλοία πριν από την είσοδό τους στην οικονομική ζώνη της πρωτεύουσας.⁴⁶ Το τυπικό της Θεοτόκου Κοσμοσωτήριδας στη Βήρα της Θράκης, το οποίο συντάχθηκε το 1152 από τον ιδρυτή της Ισαάκιο Κομνηνό, περιέχει μια ενδιαφέρουσα πληροφορία σχετικά με αυτό. Ο πορφυρογέννητος Ισαάκιος συνιστά στον ηγούμενο να μην αγοράζει στη λιανική το λάδι που χρειαζόταν η μονή για να καλύψει τις ανάγκες της –περισσότερο από έναν αιώνα νωρίτερα η Μονή του Οσίου Νίκωνος στη Σπάρτη διέθετε δικό της ελαιοτριβείο–,⁴⁷ αλλά να περιμένει την κατάλληλη στιγμή, όταν η τιμή του λαδιού ήταν χαμηλότερη, για να το προμηθευτεί στην πλησιέστερη αγορά που ήταν η Αίγινα. Συμβουλεύει μάλιστα τον *προεστῶτα* της αδελφότητας να αγοράζει το λάδι όχι από τους *πραγματευτάς*, δηλαδή τους πλανόδιους εμπόρους, αλλά από των *καταιρόντων πλοίων*,⁴⁸ προφανώς για να επιτύχει ακόμη καλύτερη τιμή. Συνεπώς, το εμπόριο του λαδιού επηρεαζόταν από τους ίδιους παράγοντες που επηρέαζαν και το εμπόριο άλλων ειδών, σε μία

αγορά που λειτουργούσε ελεύθερα και όπου το ίδιο είδος μπορούσε να το προμηθευτεί κάποιος σε διαφορετικές τιμές. Είναι πολύ πιθανό ότι μετά το αγκυροβόλιο στην Κωνσταντινούπολη, όπου πωλούσαν ένα μέρος του φορτίου τους, ενώ προμηθεύονταν άλλα εμπορεύματα, τα πλοία συνέχιζαν το ταξίδι τους προς τις ακτές του Εύξεινου Πόντου. Η πρωτεύουσα λειτουργούσε ενδεχομένως και ως κέντρο επανεξαγωγής λαδιού προς τα λιμάνια του Εύξεινου Πόντου.⁴⁹

Η νότια Πελοπόννησος παρέμεινε σημαντικό εξαγωγικό κέντρο λαδιού και κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους. Η Μονεμβασιά είχε πιθανότατα σημαντικό ρόλο στο ελαιοεμπόριο κατά τον 13ο και τον 14ο αιώνα. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος παραχώρησε στους Μονεμβασιώτες εκτεταμένα προνόμια εμπορικού χαρακτήρα, με τα οποία αυτοί απέκτησαν τη δυνατότητα να εμπορεύονται ατελώς στην αυτοκρατορία καταβάλλοντας, μόνο στην Κωνσταντινούπολη, κομμέρκιο ύψους 1% επί της αξίας των εμπορευμάτων που μετέφεραν. Η δικαιολογία που προβάλλουν τα επίσημα έγγραφα για την ασυνήθιστη αυτοκρατορική γενναιοδωρία εστιάζει στο γεγονός ότι οι Μονεμβασιώτες εμπορεύονταν είδη διατροφής,⁵⁰ χωρίς όμως αυτά να προσδιορίζονται επακριβώς. Το λάδι είχε κατά πάσα πιθανότητα κυρίαρχη θέση μεταξύ αυτών των αγαθών. Ο Βίος του αγίου Ισιδώρου, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1347-1349), δίνει την πληροφορία ότι οι Μονεμβασιώτες επιδίδονταν στο εμπόριο λαδιού έχοντας ως προορισμό τους τόσο την Κωνσταντινούπολη, όσο και, όπως προκύπτει έμμεσα, τις αγορές του Εύξεινου Πόντου.⁵¹ Στις πηγές του 14ου αιώνα υπάρχουν συχνές αναφορές σε μονεμβασιώτικα πλοία που μετέφεραν λάδι.⁵² Σημαντικές ποσότητες λαδιού εξαγόταν επίσης από τη βενετοκρατούμενη Κορώνη στην Κωνσταντινούπολη, όπως προκύπτει, μεταξύ άλλων, από το λογιστικό κατάστιχο του βενετού εμπόρου Giacomo Badoer, ο οποίος έδρασε στη βυζαντινή πρωτεύουσα μεταξύ των ετών 1436-1440.⁵³ Δεν θα επεκταθώ στο συγκεκριμένο ζήτημα, εφόσον αυτό αφορά κυρίως στη λατινοκρατούμενη Πελοπόννησο.⁵⁴ Επιγραμματικά πρέπει πάντως να ειπωθεί ότι η ελαιοκαλλιέργεια και το εμπόριο ελαίου ήταν σημαντικότερη οικονομική δραστηριότητα στη νότια και νοτιοδυτική Πελοπόννησο, στην οποία συμμετείχαν τόσο οι Φράγκοι γαιοκτήμονες, όσο και οι Βυζαντινοί.

Τον 13ο αιώνα, η επένδυση στην ελαιοκομία είχε καταστεί αρκετά προσοδοφόρος και στη Στερεά Ελλάδα. Ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος παραπονεύεται σε επιστολή του προς τον γραμματικό Καματηρό ότι ο *βασίλευς* τού αφαίρεσε τα ελαιόδεντρα, τα οποία ο ίδιος του είχε παλαιότερα παραχωρήσει για εκμετάλλευση *έφ' ὄρου ζωής*, για να τα δώσει *έργοδότη Κορινθίω στρατευσόμενω*.⁵⁵ Η επιστολή έχει έμμεσο αποδέκτη τον ηγεμόνα της Ηπείρου Θεόδωρο Α΄ και χρονολογείται στη δεκαετία του 1220-1230, πιθανώς μετά τη στέψη του τελευταίου σε αυτοκράτορα.⁵⁶ Επρόκειτο για ένα είδος *πρόνοιας*; Η ευκολία με την οποία ανακλήθηκε η παραχώρηση και η μεταβίβαση του δικαιώματος εκμετάλλευσης σε άλλο πρόσωπο, το οποίο μάλιστα φαίνεται ότι ήταν στρατιώτης, μάς επιτρέπει να το υποθέσουμε. Η *πρόνοια* ήταν ουσιαστικά η μεταβίβαση από το κράτος του δικαιώματος είσπραξης φόρων ή/και δασμών σε ένα συγκεκριμένο φυσικό πρόσωπο για ορισμένο χρονικό διάστημα, έναντι της παροχής κάποιας υπηρεσίας.⁵⁷ Σε αυτή την περίπτωση δεν πρόκειται για άμεση εκμετάλλευση των ελαιόδεντρων από τον Απόκαυκο ή τον *στρατευσόμενον* Κορινθίο, αλλά για δικαίωμα είσπραξης φόρων από τους καλλιεργητές των ελαιόδεντρων. Το ενδιαφέρον στοιχείο για τη μελέτη είναι ότι η ελαιοκομία αντιμετωπίζεται πλέον ως δραστηριότητα που αποφέρει εισοδήματα και η παραχώρηση ελαιόδεντρων είναι ένας τρόπος εκχώρησης εισοδήματος. Παράλληλα, η διάδοση της ελαιοκαλλιέργειας υποδηλώνει ταυτόχρονα αύξηση της ζήτησης, άρα της κατανάλωσης.

Εκτός από την Πελοπόννησο, η άλλη σημαντική ελαιοπαραγωγός περιοχή κατά την ύστερη Βυζαντινή περίοδο ήταν η δυτική Μικρά Ασία. Ήδη κατά τη διάρκεια της Κομνηνείας περιόδου επιβεβαιώνονται οι διάσπαρτες παλαιότερες μαρτυρίες για παραγωγή ελαιόλαδου στη δυτική Μικρά Ασία.⁵⁸ Η οικονομική ανάπτυξη και το συνακόλουθο ενδιαφέρον της αγοράς για το λάδι ως εξαγωγίμο προϊόν οδήγησε στην εντατικοποίηση της καλλιέργειας. Μοναστηριακά έγγραφα του 12ου αιώνα αναφέρονται σε *έλαικά προάστεια* στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία, τα οποία συχνά γίνονταν αιτία διενέξεων μεταξύ εγχώριων γαιοκτημόνων, λαϊκών και εκκλησιαστικών.⁵⁹ Καταγράφεται μάλιστα ότι το έτος 1127 ένα από αυτά τα *προάστεια*, ιδιοκτησία της Μονής της Θεοτό-

κου του Λάτρου, είχε 360 ελαιόδεντρα, αριθμός σίγουρα υψηλός, ο οποίος θα μπορούσε να θεωρηθεί ένδειξη για κερδοσκοπική ελαιοκομία.⁶⁰ Η παρουσία τοπωνυμίων όπως Λάδη, κοντά στη Μίλητο, αν και αβέβαιης ετυμολογίας, είναι ίσως ενδεικτική της ύπαρξης ελαιόδεντρων στην περιοχή. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στη θέση μαρτυρούνται ελαιόδεντρα.⁶¹ Είναι γεγονός ότι οι αναφορές σε ελαιόδεντρα στον χώρο του νοτιοανατολικού Αιγαίου, τόσο τον ηπειρωτικό όσο και τον νησιωτικό, γίνονται συχνές από τον 11ο αιώνα. Ενενήντα ελαιόδεντρα κοντά στο *προάστειον* Πριήνη στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία (γ' τέταρτο 11ου αι.),⁶² ή 156 ελαιόδεντρα, καθώς και ένα, εγκαταλελειμμένο έστω, ελαιοτριβείο στο *προάστειον* Τεμένιο στη Λέρο (τέλη του 11ου αι.)⁶³ αποτελούν ενδείξεις συστηματικής ελαιοκομίας στο νοτιοανατολικό Αιγαίο αυτή την περίοδο. Ενδιαφέρθηκαν οι Βενετοί για την εμπορευματοποίηση του παραγόμενου ελαίου, όπως έκαναν την ίδια εποχή για το λάδι της Λακωνίας; Το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί. Οι αναφορές σε ταξίδια βενετών επιχειρηματιών στην περιοχή της Σμύρνης⁶⁴ δεν συνδέονται υποχρεωτικά με το ελαιμπόριο, αν και αυτή η εκδοχή δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Μετά την Τέταρτη Σταυροφορία η δυτική Μικρά Ασία περιήλθε στη σφαίρα ελέγχου του κράτους της Νίκαιας και γνώρισε μια περίοδο ακμής που διήρκεσε όλο τον 13ο αιώνα. Την εποχή αυτή κυρίαρχο ρόλο στην αγορά λαδιού κατέχει η Σμύρνη, η οποία αναδεικνύεται ως το σημαντικότερο αστικό κέντρο της περιοχής.⁶⁵ Το αρχείο της μονής της Θεοτόκου της Λεμβιώτισσας στην *ένορριαν* της Μάνταιας, κοντά στη Σμύρνη, αποκαλύπτει ότι τα ελαιόδεντρα αποτελούσαν την κυριότερη μορφή γεωργικής επένδυσης. Όλη η *ενορία* της Μάνταιας, μαζί με τις υπαγόμενες σε αυτή θέσεις, όπως το χωριό Πανάρετος, ο Φοίνικας και ο Ελαιώνας, ήταν κατεξοχήν ελαιοπαραγωγός.⁶⁶ Τα σχετικά έγγραφα που το αποδεικνύουν είναι πολλά και δεν υπάρχει η δυνατότητα να παρουσιαστούν αναλυτικά.⁶⁷ Μεγάλες μονές, όπως η Θεοτόκος η Λεμβιώτισσα, αλλά και μικρότερες, όπως για παράδειγμα αυτή του Αγίου Παντελεήμονος,⁶⁸ αξιωματούχοι, όπως ο σεβαστός Ιωάννης Αληθινός,⁶⁹ προνοιάριοι, αλλά και απλοί πάροικοι εμφανίζονται να έχουν στην κατοχή τους ελαιόδεντρα, τα οποία μεταβιβάζουν είτε με πώληση, είτε με δωρεά, είτε με διαθήκη,⁷⁰ ενώ τα χρησιμοποιούν ακόμη και ως

ενέχυρα για να προβούν στη σύναψη δανείων ή για να συμψηφίσουν οφειλές.⁷¹ Πληροφορούμαστε ότι ο Θεόδωρος Βρανάς, ο οποίος είχε δωρίσει στη Λεμβιώτισσα 44 ελαιόδεντρα,⁷² της κληροδότησε επίσης ορισμένα ελαιόδεντρα που του είχε αφήσει η Αγγελίνα ως ενέχυρο για την αποπληρωμή ενός χρέους 1 1/3 ασημένιας λίτρας, την οποία ο Βρανάς είχε δανείσει στον σύζυγο της Αγγελίνας. Ταυτόχρονα όμως ο Βρανάς, έθετε στη μονή ως όρο την επιστροφή των ελαιόδεντρων στην Αγγελίνα, σε περίπτωση που αυτή κατάφερνε να αποπληρώσει στη Λέμβο το χρέος.⁷³ Διάφορες τέτοιες περιπτώσεις έχουν φθάσει ως εμάς χάρις στο γεγονός ότι η Λεμβιώτισσα διατήρησε στο αρχείο της όλα τα έγγραφα, τα οποία σχετίζονταν με περιουσιακά στοιχεία που περιήλθαν στην κυριότητά της κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο και τα οποία καταγράφουν την ιστορία του ακινήτου.

Η Μονή της Θεοτόκου της Λεμβιώτισσας, σημαντικός γαιοκτήμονας της περιοχής, εμφανίζεται να έχει συστηματική πολιτική απόκτησης ελαιόδεντρων, τα οποία περιέρχονται στην κυριότητά της είτε δια αγοράς, είτε δια δωρεάς, είτε δια ανταλλαγής με άλλα περιουσιακά στοιχεία.⁷⁴ Γύρω στο 1220-1230 η μονή αγοράζει στη θέση Φοίνικας 58 ελαιόδεντρα από κάποιον Κακαβά,⁷⁵ ο οποίος κατείχε σημαντικό αριθμό ελαιόδεντρων στην περιοχή,⁷⁶ ενώ λίγο αργότερα, το 1231, αγοράζει, πάντα στην ίδια περιοχή, άλλα 18 ελαιόδεντρα από τον Ξένο Λεγά.⁷⁷ Το έτος 1232 η Λεμβιώτισσα αποκτά 27 ελαιόδεντρα έναντι οκτώ χρυσών εξαγίων νομισμάτων. Το *προάστειον* των Σφούρνων, το οποίο χάρισαν ο Γεώργιος Καλοειδής μαζί με τη σύζυγο και την πεθερά του στη μονή το 1234, περιείχε μεταξύ άλλων ελαιόδεντρα.⁷⁸ Το 1259 η μονή απέκτησε στη θέση Παρακάλαμος, κατά το ήμισυ από δωρεά και κατά το ήμισυ από αγορά, 22 ελαιόδεντρα στην τιμή των τεσσάρων υπερπύρων εξαγίων,⁷⁹ τιμή ανάλογη με αυτή που συναντούμε στις άλλες συναλλαγές. Στον αριθμό αυτό μπορούμε να προσθέσουμε τα 44 ελαιόδεντρα στη Μάνταια που δώρισε στη μονή ο Θεόδωρος Βρανάς το 1285,⁸⁰ καθώς και άλλα 46 ελαιόδεντρα, κληροδότημα του μοναχού Λουκά Τζουρουλού, πάντα την ίδια χρονιά.⁸¹ Ο κατάλογος είναι μακρύς και δεν είναι δυνατόν να παρατεθεί πλήρης. Δείχνει όμως ότι η ελαιοκομία ήταν μια δραστηριότητα που ανθούσε στην περιοχή, το προϊόν της οποίας δεν χρυσίμεινε, κατά πάσα πιθανότητα, αποκλειστικά για την κάλυψη των ανα-

γκών των νοικοκυριών, ή, έστω, μιας μεγάλης μονής, όπως η Λεμβιώτισσα.

Στην ελαιοκομία επενδύουν όμως και μικρότερες μονές, όπως αυτή του Αγίου Παντελεήμονος που παραχωρήθηκε *εις άνέγερσιν και βελτίωσιν και σύστασιν* στη Λεμβιώτισσα και είχε στην κατοχή της 164 ελαιόδεντρα.⁸² Ο αριθμός δεν είναι ευκαταφρόνητος αν αναλογιστεί κανείς ότι επρόκειτο μάλλον για μικρή μονή, όπως προκύπτει από τα περιουσιακά της στοιχεία που ήταν λιγοστά, αλλά και το ίδιο το γεγονός ότι ο κτήτορας αναγκάζεται να την παραχωρήσει στη Λεμβιώτισσα ελπίζοντας ότι η τελευταία θα μπορέσει να της προσφέρει περισσότερες δυνατότητες ανάπτυξης.⁸³

Είναι ενδιαφέρον επίσης για το θέμα μας ότι οι συναλλαγές που καταγράφονται στο χαρτουλάριο της Λέμβου δεν εστιάζουν στην έκταση του μεταβιβαζόμενου γεωτεμαχίου, αλλά στον αριθμό των ελαιόδεντρων που ήταν φυτεμένα σε αυτό, απόδειξη της σημασίας της ελιάς για την οικονομία της περιοχής. Η οικονομική σημασία των ελαιόδεντρων διαφαίνεται και από το γεγονός ότι στο χαρτουλάριο υπάρχει πλήθος εγγράφων που αφορούν σε αγωγές, διεκδικήσεις και συμβιβασμούς σχετικούς με την κυριότητά τους.⁸⁴ Εκκλησιαστικοί άρχοντες και μονές έρχονταν συχνά σε σύγκρουση για τη συγκομιδή των ελαιόδεντρων, όπως αποκαλύπτει *πρόσταγμα* του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, από το οποίο πληροφορούμαστε π.χ. ότι ο μητροπολίτης Σμύρνης διεκδικούσε από τη Λεμβιώτισσα 29 ελαιόδεντρα. Όταν οι μοναχοί ολοκλήρωσαν τη συγκομιδή του ελαιοκάρπου ο μητροπολίτης έστειλε ανθρώπους του νύχτα και πήραν κρυφά τη σοδειά, την οποία αναγκάστηκε να επιστρέψει ύστερα από παρέμβαση του αυτοκράτορα.⁸⁵ Ο μαζικός χαρακτήρας της ελαιοκομίας, η διαπίστωση ότι τα ελαιόδεντρα λογίζονταν ως ιδιαίτερης αξίας περιουσιακά στοιχεία, καθώς και το γεγονός ότι ήταν αρδευόμενη καλλιέργεια,⁸⁶ όλα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ελαιοκομία στη δυτική Μικρά Ασία ήταν, από τα τέλη του 12ου αιώνα, τουλάχιστον, κερδοσκοπική δραστηριότητα που απέβλεπε σε μεγιστοποίηση της παραγωγής, η οποία διοχετευόταν στο εμπόριο.

Η ελαιοκομία δεν περιοριζόταν στην παράλια ζώνη της δυτικής μικρασιατικής χερσονήσου, αλλά κάλυπτε και τα νησιά

του νοτιοανατολικού Αιγαίου. Από το αρχείο της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο διαμορφώνουμε την εντύπωση ότι η καλλιέργεια της ελιάς ήταν διαδεδομένη στο νησιωτικό σύμπλεγμα των Δωδεκανήσων. Γύρω στο 1270 η μονή ήλθε σε σύγκρουση με τον επίσκοπο Κω Γαβριήλ, για την κυριότητα ελαιόδεντρων, καθώς και δρυών, που ανήκαν σε μετόχι της Πάτμου (τη Μονή του Σωτήρος Χριστού), τα ιδιοποιήθηκε όμως παράνομα ο επιχώριος επίσκοπος.⁸⁷ Η ομοιότητα με το περιστατικό, που αναφέραμε παραπάνω και που σημειώθηκε 30 περίπου χρόνια νωρίτερα ανάμεσα στη Μονή Θεοτόκου Λεμβιώτισσας και τον μητροπολίτη Σμύρνης, είναι εύγλωττη.

Στα νότια παράλια της Μικράς Ασίας, η περιοχή της Αττάλειας, γνωστή ως ελαιοπαραγωγός ήδη από την ύστερη αρχαιότητα,⁸⁸ εξακολουθούσε να παράγει ελαιόλαδο. Αυτό προκύπτει έμμεσα από τη διαμαρτυρία του μητροπολίτη Ατταλείας προς τον πατριάρχη Ιωάννη ΙΓ΄ Γλυκύ γύρω στο 1317-1318 ότι ορισμένοι λαϊκοί, οι οποίοι δεν κατονομάζονται, παρακρατούσαν τα εισοδήματα της μητροπόλεως από το ελαιόλαδο και το κεριό, ενώ αυτά προοριζόνταν κανονικά για τις ανάγκες λυχνασίας του ναού, καθώς και για τη συντήρησή του.⁸⁹ Το στοιχείο αυτό υποβάλλει τη σκέψη ότι η μητρόπολη μιας επαρχίας που, σημειωτέον, αυτή την εποχή βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο των Τούρκων, είχε τη δική της παραγωγή ελαιόλαδου, η οποία όχι μόνο κάλυπτε τις ανάγκες της, αλλά εν μέρει τις υπερέβαινε και μπορούσε να διατεθεί στην αγορά.

Ψήγματα πληροφοριών σχετικά με το ελαιμπόριο σε αυτό τον χώρο μπορούμε επίσης να αντλήσουμε από σημειώματα κωδίκων που χρονολογούνται τον ύστερο 14ο αιώνα, όταν τόσο η Κως όσο και η Ρόδος βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο των Ιωαννιτών.⁹⁰ Ορισμένα από αυτά αποκαλύπτουν ότι η διακίνηση λαδιού ανάμεσα στα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου και τα παράλια της δυτικής Μικράς Ασίας ήταν ένα γεγονός αυτή την περίοδο. Ένα σημείωμα σε κώδικα με προέλευση τη Ρόδο αναφέρεται σε δύο αποστολές *έλαδικου έλαδιού* από τη Ρόδο στην Έφεσο. Οι αποστολές που απείχαν χρονικά μεταξύ τους μόνο μία ημέρα πραγματοποιήθηκαν γύρω στο 1380-1400.⁹¹ Περισσότερα στοιχεία διαθέτουμε για τη δεύτερη από αυτές. Ο ανώνυμος συντάκτης του σημειώματος παρέδωσε σε κάποιο Νικόλαο Λαγούδη τέσσερα

κομμάτια (sic) *ἐλαδικοῦ ἐλαδίου*, δηλαδή ελαιόλαδου, για να τα μεταφέρει στην Έφεσο, προφανώς για να τα πωλήσει για λογαριασμό του πρώτου.⁹² Την ίδια μέρα ο συντάκτης πώλησε στον ίδιο άνθρωπο ένα μέτρο ελαιόλαδου αντί πέντε χρυσών δουκάτων και τεσσάρων αργυρών σταυράτων.⁹³ Το αργυρό σταυράτο ήταν το βυζαντινό νόμισμα που αντικατέστησε το χρυσό υπέρπυρο μετά το 1367.⁹⁴ Όσον αφορά στο χρυσό δουκάτο, το πιθανότερο είναι ότι επρόκειτο για το βενετικό χρυσό δουκάτο, το οποίο κυκλοφορούσε ευρέως στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου, ιδιαίτερα σε παλαιές επαρχίες του βυζαντινού κράτους που είχαν περιέλθει υπό ξένη κυριαρχία.⁹⁵ Η ιδιαίτερα υψηλή αυτή τιμή δικαιολογείται από τον εκδότη του σημειώματος από την, υποτιθέμενη, εξαιρετική ποιότητα του ελαιόλαδου που προοριζόταν κατά την άποψή του για τις ιερές ακολουθίες.⁹⁶ Η ανάγνωση *κομμάτια* δεν είναι καθόλου βέβαιη, δεδομένου ότι πρόκειται απλώς για μια πρόταση αποκατάστασης του εκδότη. Εν πάση περιπτώσει είναι άγνωστο με ποια μονάδα μέτρησης ισοδυναμούσε. Υπάρχει πιθανότητα να πρόκειται για το βενετικό *botte*, μονάδα χωρητικότητας για τα υγρά, αντίστοιχη του βυζαντινού *βουτζίου*,⁹⁷ ή για τη *giarra* (60,662 λίτρες) ή κάποια υποδιαίρεσή της που ήταν οι εν χρήσει μονάδες μέτρησης ελαιόλαδου στη Ρόδο αυτή την περίοδο.⁹⁸ Σε αυτή την περίπτωση η τιμή δεν είναι τόσο δυσσερμήνευτη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η αναφορά σε *ἐλαδικόν ἐλάδι*, προσδιορισμός που κρίνεται απαραίτητος ώστε να γίνει διάκριση από άλλους τύπους λαδιού.

Η καλλιέργεια της ελιάς εμφανίζεται ιδιαίτερα περιορισμένη στα κτήματα των μονών του Αγίου Όρους, όπου, αντίθετα, κατείχε σημαντική θέση η αμπελοκαλλιέργεια. Το γεγονός αυτό συνδέεται από ορισμένους ερευνητές με την πιθανότητα το κλίμα να ήταν ψυχρότερο τον 14ο αιώνα, από ότι, σήμερα.⁹⁹ Όπου υπάρχουν αναφορές σε ελαιόδεντρα, συνήθως πρόκειται για μικρό αριθμό ή ακόμη και για μεμονωμένα δέντρα που βρίσκονταν μέσα σε κτήματα. Λιγοστοί ήταν οι οργανωμένοι ελαιώνες, οι οποίοι δεν είχαν καμία σχέση όσον αφορά στο μέγεθος με τους ελαιώνες της Σμύρνης. Προορισμός αυτών των ελαιόδεντρων ήταν κυρίως η παραγωγή βρώσιμων ελαίων και φυσικά του ελαιόλαδου που ήταν απαραίτητο για τις ανάγκες των μονών. Η παραγωγή ήταν όμως περιορισμένη και δεν άφηνε εμπορεύσιμο πλε-

όνασμα.¹⁰⁰ Στις ελάχιστες περιπτώσεις ελαιώνων στη χερσόνησο της Χαλκιδικής συμπεριλαμβάνεται ο *ἐλαϊκός ἀγρός* που ανήκε στη Μονή Ζωγράφου, την κατοχή του οποίου επικύρωσε με χρυσόβουλλό του το 1289 ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος,¹⁰¹ καθώς και αυτός τον οποίο διεκδικούσε το Βατοπέδι από τη Μονή Εσφιγμένου και ο οποίος έγινε αφορμή ακόμη και για πράξεις βίας από τους Βατοπεδινούς σε βάρος των Εσφιγμενιτών.¹⁰²

Αξίζει, ωστόσο, να γίνει ιδιαίτερη αναφορά σε μία περίπτωση διακίνησης λαδιού. Προέρχεται από σημείωμα σε λογιστικό κατάστιχο που χρονολογείται το 1355-1357, συντάκτης του οποίου ήταν κάποιος με το όνομα Κασσανδρηνός. Υπάρχουν σοβαρές πιθανότητες η συναλλαγή να πραγματοποιήθηκε στη Χαλκιδική.¹⁰³ Το σημείωμα αναφέρει την αγορά ενός *τεταρτίου ἐλαδίου* και ενός *τεταρτίου* λινελαίου αντί 22 1/2 δουκάτων, τιμή στην οποία συμπεριλαμβάνονταν και τα αγγεία μεταφοράς.¹⁰⁴ Το *τετάρτιον* ήταν υποδιαίρεση του ελαϊκού θαλασσίου μέτρου και ισοδυναμούσε με 2,1 λίτρες.¹⁰⁵ Το *βασιλικόν* ή *δουκάτον* ήταν ασημένιο νόμισμα του πρώτου μισού του 14ου αιώνα –συγκεκριμένα της περιόδου 1295-1367– που ισοδυναμούσε με 1/12 του χρυσού υπερπύρου.¹⁰⁶ Η τιμή δηλαδή των δύο τεταρτίων λινελαίου και ελαιόλαδου μαζί με τα μεταφορικά σκεύη ήταν περίπου δύο υπέρπυρα. Η κατανάλωση σπορελαίων παραπέμπει στην ανάγκη εξεύρεσης φθηνότερων υποκατάστατων του ελαιόλαδου. Το γεγονός ότι η τιμή αυτή περιελάμβανε τόσο το ελαιόλαδο και το λινέλαιο, όσο και τα αγγεία μεταφοράς δεν μας επιτρέπει να εξαγάγουμε συμπεράσματα σχετικά με την τιμή του ελαιόλαδου. Φαίνεται όμως ότι στην Κωνσταντινούπολη λίγο πριν από τα μέσα του 15ου αιώνα οι δέκα λίτρες (δηλαδή ένα μέτρο) ελαιόλαδου πωλούνταν από 1,66 έως 2,66 υπέρπυρα.¹⁰⁷ Στην περίπτωση αυτή βέβαια το υπέρπυρο ήταν απλώς λογιστική μονάδα, δεδομένου ότι από το 1367 δεν υπήρχε στην κυκλοφορία χρυσό νόμισμα.

Αν προσπαθήσει κανείς να εντάξει το εμπόριο του βυζαντινού λαδιού κατά τους Κομνηνικούς και κυρίως κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους στα δίκτυα του μεσογειακού εμπορίου θα διαπιστώσει ότι κατείχε μια εντελώς περιθωριακή θέση. Στα εμπορικά εγχειρίδια του 13ου-14ου αιώνα το βυζαντινό λάδι είναι ανύπαρκτο. Αντίθετα, κυριαρχεί το

ελαιόλαδο της νότιας Ιταλίας και ιδιαίτερα της Απουλίας,¹⁰⁸ περιοχή η οποία τον 12ο και τον 13ο αιώνα είχε αναδειχθεί σε ιδιαίτερα σημαντικό ελαιοπαραγωγικό κέντρο,¹⁰⁹ καθώς και άλλων ελαιοπαραγωγών περιοχών της δυτικής Μεσογείου, όπως η Σαρδηνία και η Μαγιόρκα. Ακόμα και στην Κωνσταντινούπολη στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα διακινούνταν κυρίως λάδι από την περιοχή της Βενετίας, το Μάρκε, την Απουλία και τη Γαέτα.¹¹⁰ Υπάρχουν επίσης αναφορές στο λάδι της βενετικής Κορώνης και Μεθώνης που μεταφερόταν στην Κωνσταντινούπολη με βενετικά πλοία που έκαναν το ταξίδι από τη Βενετία στην Κωνσταντινούπολη. Τον 15ο αιώνα δεν υπάρχει καμία μαρτυρία για το λάδι της Μονεμβασίας. Για ευνόητους λόγους οι Βενετοί δεν το προτιμούσαν, όταν είχαν στη διάθεσή τους αυτό της γειτονικής Κορώνης. Στις αγοραπωλησίες μεγάλων ποσοτήτων ελαιόλαδου, όπως άλλωστε και κάθε άλλου εμπορεύματος, μεσολαβούσε μεσίτης ο οποίος αμειβόταν, στην Κωνσταντινούπολη του 14ου αιώνα τουλάχιστον, με τέσσερα καράτια στα 100 υπέρπυρα από καθένα από τους δύο συναλλασσόμενους. Σε περίπτωση που επρόκειτο για εξαιρετικά παρθένο ελαιόλαδο, το οποίο βεβαίως είχε πολύ μεγαλύτερη

αξία, ενώ διακινούνταν σε μικρότερες ποσότητες, η αμοιβή του μεσίτη ήταν δύο καράτια για κάθε *bote* (βαρέλι).¹¹¹ Την ίδια περίοδο στην Κύπρο,¹¹² ακόμη και στη Ρόδο,¹¹³ επωλείτο λάδι της Απουλίας. Αυτό σημαίνει ότι οι παραγόμενες ποσότητες ελαιόλαδου στη Δύση ήταν τόσο μεγάλες και συνακόλουθα το κόστος μεταφοράς πολύ μικρότερο, ώστε συνέφερε η εμπορευματοποίησή του ακόμη και σε μακρινά λιμάνια. Οι παρατηρήσεις αυτές μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το βυζαντινό λάδι δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί από ποσοτικής πλευράς το λάδι που παραγόταν στους ελαιώνες της δυτικής Μεσογείου. Από αυτή την άποψη, η εμπορία του δεν παρουσίαζε οικονομικό ενδιαφέρον για τους ξένους εμπόρους, οι οποίοι μπορούσαν να προμηθευθούν το προϊόν σε μεγάλες ποσότητες και χαμηλότερες τιμές στα λιμάνια της βορειοδυτικής Μεσογείου. Το βυζαντινό λάδι ενδιέφερε περισσότερο τους ντόπιους εμπόρους, οι οποίοι εργάζονταν παράλληλα με τους Ιταλούς, σε πιο περιορισμένη όμως κλίμακα. Το Βυζάντιο γνώριζε ήδη το πρόβλημα που αντιμετωπίζει σήμερα το ελληνικό λάδι, το οποίο δεν μπορεί να ανταγωνιστεί το ιταλικό και το ισπανικό στις αγορές της δυτικής και βόρειας Ευρώπης. ■

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μελέτη έχει ως στόχο τη συλλογή και εξερεύνηση τεκμηρίων που αφορούν στην ελαιοκομία και εμπορία ελαιόλαδου στο Βυζάντιο κατά τους Κομνηνίους και Παλαιολόγειους χρόνους. Επικεντρώνεται στις περιοχές της αυτοκρατορίας που δεν έχουν προσελκύσει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των μελετητών μέχρι σήμερα. Το ελαιόλαδο στο Βυζάντιο ήταν ακριβό προϊόν και δεν χρησιμοποιούνταν καθημερινά. Η ελαιοπαραγωγή εμφανίζεται σχετικά αξιόλογη, εκτός από την Πελοπόννησο, στη δυτική και νότια Μικρά Ασία, καθώς επίσης στη νότια Ιταλία και τη Σικελία. Τον 13ο αιώνα, πιθανώς κατόπιν πρωτοβουλίας των Λασκαριδών, αυξήθηκαν ιδιαίτερα οι επενδύσεις στην ελαιοπαραγωγή στην περιοχή της Μικράς Ασίας. Είναι ενδεικτικό ότι τα ελαιόδεντρα χρησιμοποιούνταν ακόμη και ως εγγύηση για τη σύναψη δανείων. Η εργασία εξετάζει επίσης τις ποικίλες μορφές συνεταιρισμών για την εκμετάλλευση του ελαιόλαδου από τους Βυζαντινούς.

OLIVE CULTIVATION: COMNENIAN AND PALEOLOGAN ERAS

Maria Gerolymatou

This paper aims at gathering and exploring evidence about olive cultivation and oil trade in Byzantium during the Comnenian and Paleologan eras. It focuses on areas of the Empire that have not particularly attracted attention by scholars so far. Olive oil was a rather expensive product in Byzantium and not for everyday use. Apart from the Peloponnese, its production seems to have been relatively important in western and southern Asia Minor, as well as in southern Italy and Sicily. During the 13th century, probably at the instigation of the Lascaris, investments in olive oil production increased considerably in western Asia Minor. It is quite significant that olivetrees were even used as warranty in loans. The paper also examines different forms of partnerships for the exploitation of olive oil in the Byzantine era.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, Κέμπριτζ 1985, 49, 50, 52.
2. Λέων Συνάδων, Leo metropolitan of Synada and syncellus, *The Correspondence* (CFHB VIII), έκδ. M. Pollard Vinson, Dumbarton Oaks, Ουάσιγκτον D.C. 1985, αριθ. 43.7-12. Για την ελαιοκομία στη Λυκία και την Παμφυλία κατά την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο, βλ. H. Hellenkemper - F. Hild, *Lykien und Pamphylien*, *Tabula imperii byzantini* 8/1, Βιέννη 2004, 161-165.
3. Βλ. σχετικό περιστατικό στον *Βίο του οσίου Νικηφόρου Μιλήτου*, "Vita sancti Nicephori episcopi Milesii", *Analecta Bollandiana* 14 [1895], 149.
4. *Συνεχιστής Θεοφάνη*, έκδ. I. Sevckenko, *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur* (CFHB XLII), Βερολίνο 2011, § 64.
5. *Συνεχιστής Θεοφάνη*, § 79.12-15.
6. *Έπαρχικόν Βιβλίον*, έκδ. K. Koder (CFHB XXXIII), Βιέννη 1991, § 13.1.
7. Gérolymatou 2003, 488. *Jus Graecoromanum*, I. και Π. Ζέπου (επιμ.), τ. 1, Αθήνα 1931 (φωτοτυπική ανατύπωση Άαλεν 1962), 661.
8. *Basilicorum libri LX*. Series B. τ. 2 Scholia in libr. XII-XIV, έκδ. H.J. Scheltema - D. Holwerda, 1954, 12.1.5.1.
9. Για τη διάκριση των σχολίων των Βασιλικών, βλ. Σ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1999, 204-206.
10. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. Editio princeps*, έκδ. I. Thurn (CFHB V), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1973, 376.
11. Για την αιτία των απαγορεύσεων, βλ. Laiou - Morriison 2007, 54-55.
12. Για τον χαρακτήρα του έργου, βλ. Τρωιάνος, *Πηγές, ό.π.*, 199-200.
13. *Σύννομις τῶν Βασιλικῶν*, στο *Jus Graecoromanum*, επιμ. I. και Π. Ζέπου, τ. 5, Αθήνα 1931 (φωτοτυπική δεύτερη έκδοση Άαλεν 1962), κεφ. K.X.1, 346.
14. Γερολυμάτου 2008, 190-191.
15. *Ignoti civis Barenis sive Lupi Protospatae Chronicon*, στο *Scriptores rerum italicarum*, τ. 5, Μιλάνο 1724, σ. 151: *navis ... honerata oleo pro ut hire in Constantinopolim*. Η ίδια πηγή (σ. 152) αναφέρεται στη βύθιση το έτος 1062 τριών πλοίων στα ανοιχτά του Μαλέα. Παρά το γεγονός ότι δεν προσδιορίζεται το φορτίο τους, δεν είναι απίθανο μεταξύ των μεταφερόμενων ειδών να υπήρχε και λάδι, Jacoby 2010, 129.
16. Για τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας, βλ. *Εκλογή*, έκδ. L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 10, Φρανκφούρτη 1983, § 10.4
17. Trinchera 1865, αριθ. XLVIII.
18. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι τη δεκαετία του 1070-1080 παρατήρηθηκε ένας «πληθωρισμός» των τιμητικών τίτλων, J.-Cl. Cheynet, « Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle », *Byzantion* 53 (1983), 543-577. Ο κάτοχος του τίτλου του πατρικίου, όπως και του πρωτοσπαθαρίου, δεν είχε πλέον την ίδια κοινωνική θέση με τον πρωτοσπαθάριο και τον πατρίκιο του 10ου αιώνα. Σίγουρα όμως σε μια επαρχιακή κοινωνία, όπως αυτή της Κάτω Ιταλίας, αυτοί ήταν ακόμη σημαντικοί.
19. Το όνομα «Αργυρός» εχρησιμοποιείτο συχνά στην Κάτω Ιταλία ως βαφτιστικό όνομα, ίσως σε ανάμνηση των μελών της αριστοκρατικής αυτής οικογένειας, μέλη της οποίας υπηρέτησαν ως στρατιωτικοί στην περιοχή. Επομένως, δεν αποτελεί υποχρεωτικά ένδειξη συγγένειας με την οικογένεια. Για τους Αργυρούς, βλ. J.-F. Vannier, *Une famille byzantine. Les Argyroi*, *Byzantina Sorbonensia* 1, Παρίσι 1975. Για προσθήκες και συμπληρώσεις, βλ. J.-Cl. Cheynet - J.-F. Vannier, "Les Argyroi", *Zbornik Radova* 40 (2003), 57-89.
20. Το 1081 η Κάτω Ιταλία είχε περάσει στην κυριαρχία των Νορμανδών. Οι κάτοικοι όμως εξακολούθησαν, πιθανότατα, να φέρουν τους βυζαντινούς τιμητικούς τίτλους.
21. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ῥωμάνον*, έκδ. G. Moravcsik - J.H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio* (CFHB 1), Ουάσιγκτον D.C. 1967, 236.76-78.
22. Η Αναγνωστάκης, «Ελλαδικά παραμύθια και ελαδική παραμυθία στο Βυζάντιο του 10ου αι.», *Ελιά και λάδι* 1996, 121-150 και ιδιαίτερα 125-126. Η Αναγνωστάκης, «Oleum vero ex rauco. Ελιά και λάδι στην Πελοπόννησο κατά την ύστερη αρχαιότητα και τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους», στο Ε. Μπενέκη (επιμ.), «Ο δε τόπος... ελαιοφόρος». *Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2007, 48-59. Η Αναγνωστάκης, «Η ελαιοφόρος Πελοπόννησος στους μέσους βυζαντινούς χρόνους», στο Μπενέκη (επιμ.), «Ο δε τόπος... ελαιοφόρος», *ό.π.*, 60-73.
23. *Βίος οσίου Νίκωνος*, έκδ. Ο. Λαμφίδης, *Ό εκ Πόντου ὀσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (κείμενα-σχόλια)*, Ἄρχεῖον Πόντου. Παράρτημα 13, 134.35-136.3.
24. Α. Βακουρού, «Τοπογραφικές παρατηρήσεις για τη Μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία», στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (έκδ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern*, *British School at Athens, Studies* 16, 2009, 307-308.
25. Για τη μορφή και το πάκτον, βλ. Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, *Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Μονογραφίες* 2, Αθήνα 1996, 128-130.
26. *Βίος οσίου Νίκωνος*, 146.24-26. Βλ. σχετικά Γερολυμάτου 2008, 168.
27. Laiou - Morriison 2007, 114.
28. D. Jacoby, "Byzantine Crete in the Navigation and Trade Networks of Venice and Genoa", στο L. Balletto (έκδ.), *Oriente e Occidente fra medioevo ed età moderna. Studi in onore di Geo Pitarino*, τ. 1, Γένοβα 1997, 521-522.
29. Γερολυμάτου 2008, 253-254.
30. Jacoby 2013, 237-238.
31. Armstrong 2009, 313-321.
32. *Νικίτας Χωνιάτης, Χρονική διήγησις*, έκδ. I.-A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* (CFHB XI), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1975, 171.46-74.

33. Morozzo della Rocca - Lombardo 1940, αριθ. 316 (1180), αριθ. 338 (1183).
34. Morozzo della Rocca - Lombardo 1940, τ. 1, αριθ. 65.
35. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, έκδ. D. Reinsch - A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias (CFHB XLI/I)*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2001, 179.36-40· πρβλ. *I trattati con Bizanzio. 992-1198*, έκδ. M. Pozza - G. Ravegnani (Pacta veneta 4), Βενετία 1993, αριθ. 2, 35-45.
36. Lombardo - Morozzo della Rocca 1953, αριθ. 9 (1150), αριθ. 11 (1151). Η συναλλαγή στην οποία αναφέρονται τα δύο έγγραφα έλαβε χώρα γύρω στο 1147-1148. Βλ. σχετικά D. Jacoby, "Silk in Western Byzantium", *BZ* 84-85 (1991-1992), 478 και A. E. Laiou, "Byzantine Traders and Seafarers", στο S. Vryonis (έκδ.), *The Greeks and the Sea*, Νέα Ροσέλ NY 1993, 86.
37. Schilbach 1970, 117.
38. A. Carile, "Partitio terrarum imperii Romanie", *Studi veneziani* 7 (1965), 219. 45-46 και 219. 57-62· πρβλ. D. Jacoby, « Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque », *TM* 2 (1967), 423-426.
39. *Gesta regis Henrici secundi Benedicti abbatis*, έκδ. W. Stubbs, *Rerum brittanicarum medii aevi scriptores*, Λονδίνο 1867, 199: *in toto mundo non est locus ubi sit [tanta] copia olei olivarum*.
40. Morozzo della Rocca - Lombardo 1940, τ. 1, αριθ. 456.
41. Jacoby 2013, 236.
42. Για ορισμένες ενδεικτικές τιμές κρασιού την ίδια περίοδο, βλ. Cheynet - Morrisson 2006, 644 (πίνακας 8), 647.
43. *Βίος οσίου Μελετίου του νέου*, έκδ. V. Vassilievskij, *Pravoslavnyi Palestinskij Sbornik*, τ. 6.2, Αγία Πετρούπολη 1886, 31-32.
44. Lombardo - Morozzo della Rocca 1953, αριθ. 9 (1150). Βλ. σχετικά παραπάνω.
45. Morozzo della Rocca - Lombardo 1940, τ. 1, αριθ. 331· πρβλ. *Νικήτας Χωνιάτης*, 250-251.21-44.
46. Γερολυμάτου 2008, 56.
47. Βλ. παραπάνω σημ. 11.
48. *Τυπικόν Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσωτείρας (1151/1152)*, έκδ. Γ. Κ. Παπάζογλου, Κομοτηνή 1994, στίχοι 1160-1163.
49. *La vie de saint Cyrille le Philéote, moine byzantin*, έκδ. E. Sargologos (Subsidia Hagiographica 39), Βρυξέλλες 1964, κεφ. 48 § 1.
50. A. Laiou, *Constantinople and the Latins*, Κέμπριτζ Μασ. 1972, 256-257.
51. *Βίος πατριάρχου Ισιδώρου*, έκδ. Δ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου Ἀγιολογικά Ἔργα, τ. Α', Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 379.1-3: *τῶν Δωριέων τις ἐκ τῆς πατρίδος ἀρτι κατηρκῶς εἰς τὴν Κωνσταντίνου, ἔλαιον ἐκείθεν προσάγει τῷ μακαρίῳ, ἀπαρχὴν ὡσανεὶ τῆς κατὰ θάλατταν ἐμπορίας*.
52. *Diplomatarium Veneto-levantinum*, τ. 1. 1300-1350, έκδ. G. Thomas, Βενετία 1880, 126.
53. G. Badoer, *Il libro dei conti di Giacomo Badoer (Constantinopoli 1436-1440)*, έκδ. U. Dorini, T. Bertelè, Βενετία 1956, 132, 318.
54. Για την ελαιοκομία στις φραγκοκρατούμενες και βενετοκρατούμενες περιοχές της Πελοποννήσου, βλ. Jacoby 2013, 240-245.
55. N. A. Bees, "Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Arokaikos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)", *BNJ* 21 (1971-1974), 132, αριθ. 72.13-16: *ἐλαίας ὀλίγας ... ἐδωρήσατό μοι ὁ κραταιός βασιλεὺς ἕως μέτρου ζωῆς*.
56. Κ. Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικῶ ἔργου του*, Αθήνα 1988, 229-230.
57. Η βιβλιογραφία για την πρόνοια είναι πλουσιότατη. Περιορίζομαι να αναφέρω τη μελέτη του Νίκου Οικονομίδη, «Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους στην οικονομία», στο Λαΐου (επιμ.) 2006, τ. Γ', 232-242, όπου και η βασική βιβλιογραφία.
58. Βλ. τη σχετική μαρτυρία του μητροπολίτη Συνάδων Λέοντος που χρονολογείται στα τέλη του 10ου αιώνα (βλ. παραπάνω σημ. 1).
59. Ch. Gastgeber - O. Kresten, *Das Chartular des Paulos-Klosters*, Βιέννη 2015, αριθ. 11.1-56.
60. Gastgeber - Kresten, *Das Chartular*, ὁ.π., αριθ. 12.69-73.
61. *Βυζαντινά ἔγγραφα Πάτμου*, τ. 2, *Δημοσίων λειτουργῶν*, αριθ. 50.305-310.
62. *Βυζαντινά ἔγγραφα Πάτμου*, τ. 2, αριθ. 50.302-304.
63. *Βυζαντινά ἔγγραφα Πάτμου*, τ. 2, αριθ. 52.107γ-107δ.
64. Βλ. Γερολυμάτου 2008, 132 για τις σχετικές αναφορές.
65. Ahrweiler 1965, 34-42.
66. D. Kyritses - K. Smyrlis, « Les villages du littoral égéen de l'Asie Mineure au Moyen Age », στο J. Lefort - C. Morrisson - J.-P. Sodin (έκδ.), *Les Villages dans l'Empire byzantin*, Réalités byzantines 11, Παρίσι 2005, 443-444. Υπάρχει άραγε πιθανότητα το κτήμα Μάντεια που παραχωρήθηκε στη Μεγάλη Εκκλησία από τον Βασίλειο Α', προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες λυχνασίας (βλ. σχετικά σημ. αριθ. 5), να είχε κάποια σχέση με την ελαιοπαραγωγό Μάντεια του αρχείου της Λεμβιώτισσας, βλ. Ahrweiler 1965, 59.
67. Βλ. ενδεικτικά, *MM* 4, 23, 62-63, 104, 137-138, 140-141.
68. *MM* 4, 7-8.
69. *MM* 4, 76.
70. *MM* 4, 140.
71. *MM* 4, 114-115.
72. Βλ. το συμβόλαιο με το οποίο ο Βρανάς αγόρασε τα ελαιόδεντρα, *MM* 4, 115-117.
73. *MM* 4, 114-115.
74. *MM* 4, 102-103. Για την έμφαση που έδινε η Λεμβιώτισσα στην ελαιοκαλλιέργεια, ως παράδειγμα στοχευμένης καλλιέργειας, βλ. K. Smyrlis, *La fortune des grands monastères byzantins (fin du Xe-milieu du XIVe siècle)*, Centre de recherches d'histoire et de civilisation de Byzance. Monographies 21, Παρίσι 2006, 117-118.
75. *MM* 4, 23.
76. *MM* 4, 60-61.
77. *MM* 4, 60-61.
78. *MM* 4, 33.

79. *MM* 4, 132-133.
 80. *MM* 4, 115-117.
 81. *MM* 4, 137-138.
 82. Τα ελαιόδεντρα αυτά στη θέση Φοίνικας, όπως και όλο το μετόχι, παραχωρήθηκαν στη Λέμβο από τον Αλέξιο Τεσσαίτη. Η Λέμβος φρόντισε μάλιστα να εξασφαλίσει και *ἐπικυρωτικόν* αυτοκρατορικό *πρόσταγμα* για την κατοχύρωση της δωρεάς, *MM* 4, 138-139.
 83. *MM* 4, 56-57· πρβλ. *MM* 4, 23, 59.
 84. Βλ. π.χ. *MM*, 4, 80-83, 93-94.
 85. *MM* 4, 139-140
 86. *MM* 4, 116, 120.
 87. *Βυζαντινά ἔγγραφα Πάτμου*, τ. 2, αριθ. 69.26-28· αριθ. 70.5-7.
 88. Βλ. σημείωση αριθ. 2.
 89. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, τ. 3, έκδ. J. Koder - M. Hinterberger - O. Kresten και συνεργάτες (*CFHB* XIX/3), Βιέννη 2001, αριθ. 53.57-76
 90. A. Luttrell, *The Town of Rhodes: 1306-1356*, Ρόδος 2003, 75-78· ο ίδιος, «Cos after 1306», στο Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά - Γ. Κοκκορού-Αλευρά - Α. Λαιμού (εκδ.), *Ιστορία, τέχνη, αρχαιολογία της Κω*, Αθήνα 2001, 401-404.
 91. Για τη χρονολόγηση, βλ. Schreiner 1991, 67.
 92. Schreiner 1991, αριθ. 2.42-43.
 93. Schreiner 1991, αριθ. 2.43.
 94. Morrisson 1996, 155-157.
 95. Schreiner 1991, 353.
 96. Schreiner 1991, 344.
 97. Βλ. πίνακες Schilbach 1970, 284.
 98. Schilbach 1970, 138.
 99. Λαΐου-Θωμαδάκη 1987, 48-49.
 100. Παπάγγελος 1996, 174-201 και ιδιαίτερα 174-179.
 101. *Actes de Zographou*, έκδ. W. Regel - E. Kurtz - B. Korablev (*Actes de l'Athos IV*), Αγία Πετρούπολη 1907 (ανατύπωση Αμστερνταμ 1969), αρ. 11.
 102. *Actes d'Esphigménou*, έκδ. J. Lefort (*Archives de l'Athos VI*), Παρίσι 1973, Appendice B.31-46.
 103. Schreiner 1991, 80-81.
 104. Schreiner 1991, αριθ. 3.129.
 105. Schilbach 1970, 119.
 106. Morrisson 1996, 153, 159.
 107. Cheynet - Morrisson 2006, 649 πίνακας 10.
 108. Βλ. τις άφθονες αναφορές του Francesco Balducci Pegolotti, Pegolotti 1936· πρβλ. *Zibaldone da Canal*, 20.
 109. J. Lefort - J.-M. Martin, « L'organisation de l'espace rural : Macédoine et Italie du Sud (Xe-XIIIe siècle) », στο V. Kravari - J. Lefort - C. Morrisson (επιμ.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, τ. 2, *Réalités byzantines* 3, Παρίσι 1991, 19.
 110. Pegolotti 1936, 39.
 111. Pegolotti 1936, 45.
 112. Pegolotti 1936, 87, 94.
 113. Pegolotti 1936, 105.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ahrweiler, H. 1965, « L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle », *TM* 1, 1-204.
- Armstrong, P. 2009, "Merchants of Venice at Sparta in the 12th Century", στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern*, British School at Athens, Studies 16, 313-321.
- Cheyne, J.-Cl. - Morisson, C. 2006, «Τιμές και αμοιβές στον βυζαντινό κόσμο», στο *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αι.*, τ. 2, Αθήνα, 625-687.
- Gérolymatou, M. 2003, « Le commerce », στο J. Lefort - B. Geyer (επιμ.), *La Bithynie au Moyen Age. Géographie et habitat, Réalités Byzantines* 9, Παρίσι, 485-498.
- Jacoby, D. 2010, "Mediterranean Food and Wine for Constantinople: the Long-Distance Trade, Eleventh to Mid Fifteenth Century", στο E. Kislinger - J. Koder - A. Külzer (επιμ.), *Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert)*, Βιέννη, 127-147.
- Jacoby, D. 2013, "Rural Exploitation and Market Economy in the Late Medieval Peloponnese", στο S. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, *Dumbarton Oaks, Ουάσιγκτον D.C.*, 213-275.
- Laiou, A. 2004, "Monopoly and Privileged Free Trade in the Eastern Mediterranean (8th-14th Century)", στο D. Coulon - C. Otten-Froux - P. Pagès - D. Valérian (επιμ.), *Chemins d'Outre-mer. Etudes d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard* (Byzantina Sorbonensia 20), τ. 2, Παρίσι, 511-526.
- Laiou, A. - Morisson, C. 2007, *The Byzantine Economy*, Κέμπριτζ.
- Lilie, R.-J. 1984, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, Άμστερνταμ.
- Lombardo, A. - Morozzo della Rocca, R. 1953, *Nuovi documenti del commercio veneto dei secoli XI-XIII*, Βενετία.
- MM: Miklosich, F. - Müller, J., *Acta et diplomata Graeca Medii Aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Βιέννη 1860-1890.
- Morisson, C. 1996, « Les noms des monnaies sous les Paléologues », στο W. Seibt (επιμ.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Βιέννη, 151-162.
- Morozzo della Rocca, R. - Lombardo, A. 1940, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, τ. 1, Τορίνο.
- Pegolotti, Francesco Balducci 1936, *La pratica della mercatura*, έκδ. A. Evans, Κέμπριτζ Μασ.
- Schilbach, E. 1970, *Byzantinische Metrologie*, Μόναχο.
- Schreiner, P. 1991, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Bibliotheka Vaticana*, Studi e testi 344, Βατικανό.
- Trincherà, F. 1865, *Syllabus graecarum membranarum*, Νεάπολη.
- Zibaldone da Canal. *Manoscritto mercantile del sec. XIV*, έκδ. A. Stussi (ιδιαίτερα κεφάλαια έχουν γραφεί από τους F. Lane, T. Marston, O. Ore), Βενετία 1967.
- Βυζαντινά έγγραφα Πάτμου*, τ. 2, *Δημοσίων λειτουργιών*, έκδ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα 1980.
- Γερολυμάτου, Μ. 2008, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Αθήνα.
- Λαΐου-Θωμαδάκη, Α. 1987, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα.
- Λαΐου, Α. (επιμ.) 2006, *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αι.*, τόμοι 3, Αθήνα.
- Λαΐου, Α. 2006, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα», στο Λαΐου, Α. (επιμ.) 2006, 471-559.
- Παπάγγελος, Ι. 1996, «Ελαία και έλαιον στη μεσαιωνική Χαλκιδική», *Ελιά και λάδι* 1996, 174-201.

- Ηλίας Αναγνωστάκης (εξώφυλλο, 12, 34, 52, 74, 224, 232, 266)
 Αρχείο Κούππα ΙΙΕ/ΕΙΕ (503, 506, 507, 508)
 Αρχείο Μ. Μαγκακά (38, 39)
 Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (390 πάνω, 395)
 Βιβλιοθήκη της Βουλής, Συλλογή Χαρτών (397, 400)
 Αναστασία Γιαγκάκη (170/εικ. 1) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου]
 Θεόδωρος Δουκάκης (432)
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου (208/εικ. 4) [σχέδιο Σ. Ντινιούμη]· (212/εικ. 8) [φωτ. Ε. Παπαβασιλείου]
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού/ΤΑΠ (238, 239)
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Περείας (86, 87)
 Γιάννης Καρανικόλας (116, 318, 438)
 Ε. Κατσούρη (157) [τριδιάστατα σχέδια]
 Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής (215/εικ. 19α, β) [Οι φωτογραφίες έχουν δημοσιευθεί στο *Με αφορμή μια στάμνα, Κατάλογος Έκθεσης*, ΚΜΝΚ, Αθήνα 1999, εικ. 26 και 86]
 Μυκίνες, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας, ΥΠΠΟΑ/ΤΑΠ (97/εικ. 3, 109) [φωτ. Σοφοκλής Χατζησάββα]
 © Μουσείο Μπενάκη/Φωτογραφικά Αρχεία (30, 32-33, 280, 282-283, 284, 300, 362, 418, 460) [φωτ. Δημήτριος Χαρισιάδης]
 Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου (208/εικ. 5, 209/εικ. 7, 212/εικ. 9) [Οι εικόνες δημοσιεύονται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου]
 © Δημήτρης Ταλιάνης, 1993 (390 κάτω, 399) [Οι φωτογραφίες έχουν δημοσιευθεί στο *Κέρκυρα, Ιόνιον φως*, εκδόσεις Τοπίο, Αθήνα 1993, σ. 157, 171]
 Φωτογραφικό Αρχείο ΠΙΟΠ (82, 114-115, 152, 250, 294, 304, 328, 364, 388, 410, 420, 434, 448, 454, 468, 478-479, 480, 488) [φωτ. Βασίλης Γεωργιάδης]· (340, 524) [φωτ. Βασίλης Καραβασιλογλου]· (152, 166, 204, 462) [φωτ. Θανάσης Κοττάς]· (346) [φωτ. Γιώργος Μαραγκός]· (286) [φωτ. Ευάγγελος Στουρνάρας]· (516, 518, 519, 520) [Makebelieve]
 Σοφοκλής Χατζησάββα (98/εικ. 5, 99/εικ. 7β, 102/εικ. 10, 104, 105, 106, 107/εικ. 14β, 108/εικ. 16α) [σχέδια Ανδρέας Κάππος]· (97/εικ. 4) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας]· (99/εικ. 7α) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους]· (101) [Οι φωτογραφίες δημοσιεύονται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Σερρών]· (107/εικ. 15) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου]· (108/εικ. 16β) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου]
 Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (170/εικ. 2) [BK 2644, φωτ. Αναστασία Γιαγκάκη]
 The Archäologische Staatssammlung München (237) [Bavarian State Archaeological Collection, φωτ. Konrad Rainer]
 © The Trustees of the British Museum. All rights reserved (94 πάνω)
 Museum of Fine Arts, Boston (94 κάτω) [Μελανόμορφος σκύφος ©2019, Museum of Fine Arts, Boston]
 University of Southampton, 2005 (208/εικ. 2) [Roman Amphorae: a digital resource]
 Μιχαηλίδης, Δ. - Μπακιρτζής, Χ. 2003, «“Αραβικοί” αμφορείς στην Κύπρο», *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999*, Αθήνα, σ. 125 (214/εικ. 16) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου]
 Πλυτάς, Α. 2007, *Βιομηχανική ελαιουργία*, ΠΙΟΠ, Αθήνα, σ. 17 (522/εικ. 7) [φωτ. Μαρία Μαυροειδή]
 Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. 2008, «Βυζαντινή κεραμική από την Ελεύθερα: Η στέρνα της Αγίας Άννας», στο Θ. Καλπαζής - Ν. Πούλου κ.ά., *Ελεύθερα, Τομέας ΙΙ. 3. Βυζαντινό στίλι στην Αγία Άννα*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, σ. 176 (213/εικ. 13) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου]
 Arthur, P. 1992, “Amphorae for Bulk Transport”, στο F. D’Andria - D. Whitehouse (επιμ.), *Excavations at Otranto, Vol. II: The Finds*, Lecce, εικ. 7:2, 7:3 (214/εικ. 17β) [Το σχέδιο δημοσιεύεται με την άδεια του P. Arthur]
 Bass, G.F. - van Doorninck, F.H.Jr. (επιμ.) 1982, Yassi Ada I. *A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, Texas, σ. 156, εικ. 8-1 (208/εικ. 1) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια του G.F. Bass]
 Drachmann, A.G. 1932, *Ancient Oil Mills and Presses*, Copenhagen, σ. 142 (98/εικ. 6)
 Frankel, R. - Avitsur, S. - Ayalon, E. 1994, *History and Technology of Olive Oil in the Holy Land*, Arlington V.A: Olearius (102/εικ. 9)
 Frankel, R. 1999, *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and other Mediterranean Countries*, Sheffield Academic Press (JSOT/ASOR Monograph 10), Sheffield (118-125) [σχέδια: Hagit Tahan]
 Günsenin, N. 1989, « Amphores byzantines dans les musées turcs », στο V. Déroche - J.-M. Spieser (επιμ.) 1989, εικ. 5, 12, 13 (213/εικ. 12, 214/εικ. 14, 15) [Οι εικόνες δημοσιεύονται με την άδεια της N. Günsenin]
 Hayes, J.W. 1992, *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Vol 2, The Pottery*, Princeton, εικ. 57, 24, 25.10 (209/εικ. 6, 212/εικ. 11, 214/εικ. 17α)
 Hayes, J.W. 2003a, “Hellenistic and Roman Pottery Deposits from the ‘Saranta Kolones’ Castle Site at Paphos”, *BSA* 98, εικ. 32 (212/εικ. 10)
 Portale, E.Ch. - Romeo, I. 2001, “Contentitori da trasporto”, στο A. Di Vita (επιμ.), *Gortina V.3, I Materiali*, Padova, πίν. LXXIII, a. (208/εικ. 3) [Το σχέδιο δημοσιεύεται με την άδεια της E.Ch. Portale]
 Sanders, G. 1993, “Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-01. Preliminary Report, Part 1”, *BSA* 88, σ. 270, εικ. 7 (215/εικ. 18) [Τα σχέδια δημοσιεύονται με την άδεια του G. Sanders]

